

โครงการการอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งเรียนรู้
เพื่อการท่องเที่ยวทางศิลปวัฒนธรรมในกรุงเทพฯ

เส้นทางที่ 2

ศิลปกรรมไทยประเพณีในวัดย่านฝั่งธน

วัดสุวรรณาราม วัดอรุณราชวราราม
วัดราชคฤห์ และ วัดอินทาราม

วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.2566

สารบัญ

วัดสุวรรณาราม.....	1
พระอุโบสถ.....	4
พระพุทธรูปประธานของพระอุโบสถ.....	5
จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ	7
วัดอรุณราชวราราม	21
ประวัติพระอาราม	21
แผนผังกับคติของศูนย์กลางจักรวาล และความเป็นมหาธาตุประจำ พระนคร	25
รูปแบบงานศิลปกรรมพระปรางค์ประธานและปรางค์บริวาร: ต้นแบบ ปรางค์ในสมัยรัตนโกสินทร์	33
รูปแบบปรางค์บริวารประจํามุมทั้ง 4 ของปรางค์ประธาน.....	36
พระปรางค์วัดอรุณราชวรารามกับคติการสร้าง	38
พระอุโบสถ วัดอรุณราชวราราม.....	40
จิตรกรรมในพระอุโบสถ	47

ชุมประตู่ทางเข้าวัดแบบจัตุรมุขทรงปราสาทยอดมงกุฎ และ ทวารบาลที่เป็นยักษ์ในรามเกียรติ์ ต้นแบบของการนำยักษ์มาเป็นทวารบาล	51
พระวิหาร วัดอรุณราชวราราม	53
คลองบางหลวง	57
วัดราชคฤห์วรวิหาร	66
วิหารใหญ่ (อุโบสถเก่า).....	69
ปรางค์พระยาพิชัยดาบหัก	71
วิหารน้อย.....	73
ภูเขาจำลองประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุและพระพุทธรูปบาท-พระพุทธรู้นาย	75
อุโบสถ.....	78
วัดอินทารามวรวิหาร	80
วิหาร (อุโบสถเก่า) และวิหารน้อย	84
เจดีย์กู่ชาติ.....	87
เขตพุทธาวาสใหม่.....	90
อุโบสถ.....	92
วิหารหอไตร	96

ปราสาทบรีวาร	99
หมู่เจดีย์ทรงเครื่องและวิหารกุฏิ.....	100
บรรณานุกรม.....	108

วัดสุวรรณาราม

วัดสุวรรณาราม ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกน้อย ซึ่งเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมที่จะไหลไปทางคลองชักพระและคลองบางกอกใหญ่ ตัววัดตั้งหันหน้าวัดไปทางคลองบางกอกน้อย จากประวัติเชื่อกันว่าเป็นวัดเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอยุธยา¹ ตามที่พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้กล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้นำเชลยศึกพม่าไปประหารชีวิตที่วัดทอง ที่อยู่ในคลองบางกอกน้อย²

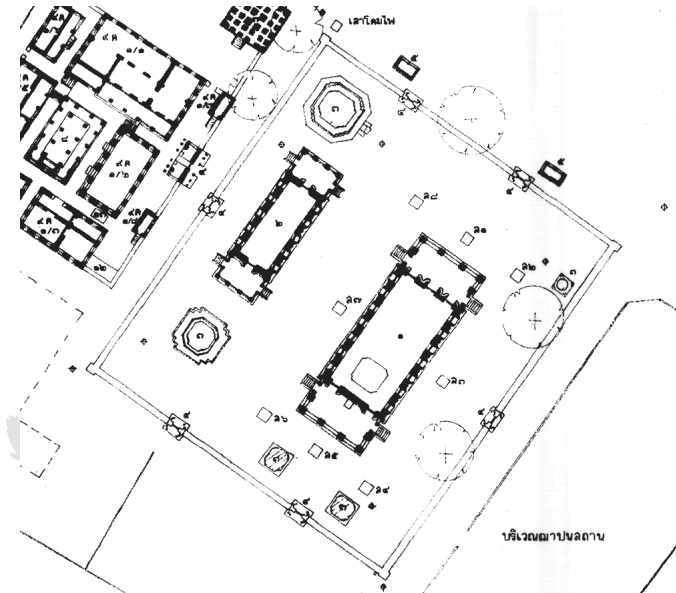
“วัดทอง” นี้คงเป็นวัดเดียวกับวัดที่รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอุโบสถ พระวิหาร กำแพงแก้ว และเก๋งจีนข้างหน้า 2 หลัง รวมทั้งสร้างเสนาสนะขึ้นมาใหม่ พร้อมพระราชทานนามว่า “วัดสุวรรณาราม” โดยมีพระราชประสงค์สำคัญอย่างหนึ่ง คือ เพื่อเป็นที่ประกอบพิธีปลงพระศพของเจ้านายและศพของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงเห็นว่าวัดสุวรรณารามทรุดโทรม จึงได้ทรงบูรณปฏิสังขรณ์ และมีการฉลองวัดใน พ.ศ.2374 โดยพระองค์

¹ กรมศิลปากร, ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4: วัดสำคัญ กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525), 136.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535), 204.

โปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์และขยายเขตวัดให้กว้างขวางขึ้น พร้อมทั้งทรงสร้างหอระฆัง หอพระไตรปิฎก หอฉัน กุฏิ ศาลาการเปรียญ³

แผนผังวัด

ภาพที่ 1 แผนผังเขตพุทธาวาส วัดสุวรรณาราม

ที่มา : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร

³ คุณหญิงสุริยา รัตนกุล, พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร, เล่ม 1 (นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550), 323-324.

การจัดวางตำแหน่งพระอุโบสถและพระวิหารของวัดสุวรรณารามในปัจจุบัน (ภาพที่ 1) ที่พระอุโบสถและพระวิหารตั้งอยู่คู่ขนานกัน แต่ขนาดของอาคารทั้งสองไม่เท่ากัน จึงได้ทำการตรวจสอบวัดที่มีแผนผังดังกล่าวสมัยรัตนโกสินทร์ ในเขตพื้นที่กรุงเทพมหานคร พบว่ามีการจัดวางสลับตำแหน่งกัน มีความแตกต่างกันไปแต่ละวัด เนื่องจากการหันหน้าของอาคารไม่ได้เหมือนกันทุกวัด บางวัดหันหน้าอาคารไปทางทิศเหนือ บางวัดหันหน้าไปทางทิศตะวันออก หนึ่งในปัจจัยคือเรื่องของเส้นทางคมนาคม ในที่นี้จึงจะขอใช้เรียกตำแหน่งซ้าย-ขวา จากการหันหน้าเข้าไปทางอาคาร ตัวอย่างกรณีอุโบสถอยู่ทางด้านซ้ายและวิหารอยู่ทางด้านขวา ได้แก่ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดคฤหบดี วัดสมรโกฏิ และตัวอย่างกรณีอุโบสถอยู่ทางด้านขวาและวิหารอยู่ทางด้านซ้าย ได้แก่ วัดอรุณราชวราราม วัดเครือวัลย์ วัดประเสริฐสุธาวาส วัดประยุรวงศาวาส เป็นต้น พบว่าการจัดวางตำแหน่งของอุโบสถทั้งสองรูปแบบมักจะสร้างให้ใกล้กับกุฏิหรือเขตสังฆาวาส

ดังนั้น จากกรณีพระอุโบสถและพระวิหารตั้งอยู่คู่ขนานกันของวัดสุวรรณาราม จึงตั้งข้อสังเกตว่าพระวิหารคือพระอุโบสถหลังเดิม ก่อนที่ในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์จะสร้างพระอุโบสถหลังปัจจุบัน ทำให้พระอุโบสถหลังเดิมถูกปรับเปลี่ยนหน้าที่เป็นพระวิหาร ข้อเสนอฐานดังกล่าวอาจจะพิจารณาร่วมกับตำแหน่งที่ตั้งของพระวิหารที่ตั้งอยู่ใกล้กับเขตสังฆาวาสมากกว่า

เพราะโดยทั่วไปแล้ว การออกแบบแผนผังวัดจะต้องออกแบบให้เหมาะสมกับการใช้งานด้วย หากพระอุโบสถตั้งไกล การใช้งานก็จะไม่สะดวก

พระอุโบสถ

ภาพที่ 2 พระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม

พระอุโบสถ (ภาพที่ 2) ตามประวัติสร้างขึ้นใหม่ทั้งอาราม ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นอาคารแบบไทยประเพณีมีเสาพาไลที่ด้านหน้าและด้านหลัง ตัวเสาอยู่ในผังย่อมุมไม้สิบสอง หัวเสาประดับบัววง มีคันทวยยื่นออกมารับชายคา หน้าบัน (ภาพที่ 3) ประดับงานไม้จำหลักเป็นรูปพระนารายณ์ทรงสุบรรณไว้ตรงกลาง ตกแต่งด้วยลายเถาที่โค้งตามกรอบหน้าบันและแถวลายเถาที่วัดออกด้านนอก รูปแบบดังกล่าวคล้ายกับการนำลายเถาคดโค้งมาเรียงต่อกันและเพิ่มลายเถาคดโค้งที่วัดออกด้านนอกทับลงไป ทำให้เกิดการตัดกัน แบบแผนลายหน้าบันเช่นนี้พบได้น้อยมาก

โดยมีตัวอย่างการออกลายคล้ายกันคือที่วัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี จากรูปแบบดังกล่าวที่ยังคงใช้ลายเถาให้โค้งตามกรอบหน้าบันสามเหลี่ยมเหนือกรอบซุ้มของพระนารายณ์ทรงสุบรรณ ถือเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สืบทอดมาจากในสมัยอยุธยา ดังเช่น บานประตูประดับมุก พระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม จ.พระนครศรีอยุธยา บานประตูศาลาการเปรียญวัดใหญ่สุวรรณาราม จ.เพชรบุรี รวมทั้งลักษณะแบบแผนลายบนหน้าบันเช่นนี้ จะได้รับการพัฒนาและมีความนิยมมากขึ้นในสมัยต่อมา

ภาพที่ 3 หน้าบันพระอุโบสถ

พระพุทธรูปประธานของพระอุโบสถ

พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถ (ภาพที่ 4) เป็นพระพุทธรูปสำริด ปางมารวิชัย สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานไว้ในหนังสือตำนานพระพุทธรูปสำคัญว่า อาจเป็นฝีมือเดียวกับช่างหล่อพระศรีศากยมุนี ที่วัดสุทัศนเทพวราราม จึงสันนิษฐานว่าอาจจะอัญเชิญลงมาจากเมืองสุโขทัย แต่

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สันติ เล็กสุขุม เสนอว่าคงสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยอาจได้รับการบูรณะในสมัยรัชกาลที่ 3⁴

ภาพที่ 4 พระพุทธรูปภายในพระอุโบสถ

ด้วยพุทธลักษณะที่ปรากฏในส่วนพระวรกายอาจจะเป็นส่วนพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย สืบเนื่องจากพระอังก้าว้านบนพระองค์เล็ก นิ้วพระหัตถ์เรียวยาว กระดกงอนที่ปลายนิ้วพระหัตถ์ แต่คงได้รับการปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วยเช่นเดียวกับพระพุทธรูปที่อัญเชิญมาจากหัวเมืองเหนือหลายองค์ โดยเฉพาะพระพักตร์ที่ปรับให้ค่อนข้างกลม พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์กว้าง คล้ายคลึงกับพระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ พระศรีศากยมุนี ภายใน

⁴ คุณหญิงสุริยา รัตนกุล, พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร, เล่ม 1 (นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550), 327-328.

พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม รวมทั้งชายสังฆาภิกขเป็นงานซ่อม ด้วยเพราะมีลักษณะเป็นแผ่นใหญ่ ปลายแยกออกเป็น 2 ข้าง

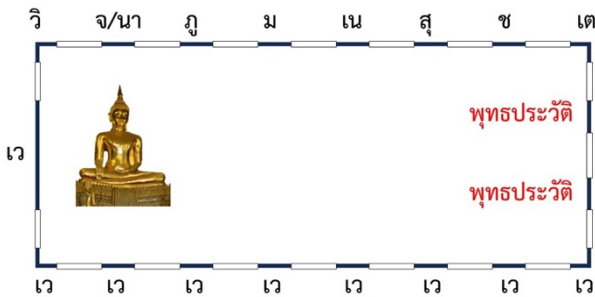
จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ

ภายในพระอุโบสถมีการเขียนเรื่องพุทธประวัติ ขาดก และ ภาพไตรภูมิโลกสันฐาน ซึ่งถือเป็นภาพหลักโดยทั่วไปที่มักพบ ภายในอุโบสถหรืออาคารมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา การวางตำแหน่ง เรื่องราวจะมีการแบ่งผนังออกเป็น 2 ส่วน คือ 1.ผนังระหว่างกรอบ ประตูหน้าต่าง และ 2.ผนังเหนือกรอบประตูหน้าต่าง

1.ผนังระหว่างกรอบหน้าต่างที่ด้านบั้ง 2 ฝั่ง และผนัง สักตหลังระหว่างกรอบประตูเขียนเรื่องทศชาติ ผนังระหว่างกรอบ ประตูที่ด้านสักตหน้าเขียนเรื่องพุทธประวัติ 2.ผนังสักตหน้าเหนือ กรอบประตูเขียนภาพพุทธประวัติตอนมารผจญ ผนังสักตหลังเหนือ กรอบประตูเขียนภาพไตรภูมิโลกสันฐานแทรกด้วยภาพ พระพุทธเจ้าเสด็จโปรดพุทธมารดาและภาพเสด็จลงมาจากสวรรค์ ขึ้นดาวดึงส์ และผนังแปเหนือกรอบหน้าต่างเขียนภาพเทพชุมนุม ทั้ง 2 ฝั่ง ซึ่งเป็นภาพที่แสดงเหตุการณ์ต่อเนื่องภายหลังการตรัสรู้ ของพระพุทธองค์ จึงเป็นเรื่องราวที่สัมพันธ์กับภาพพุทธประวัติ ตอนมารผจญ เทวดาเหล่านี้ (อมนุษย์) ในพระปฐมสมโพธิกถากล่าว ว่า มาจากหมื่นจักรวาล เพื่อพากันมาชุมนุมแสดงความชื่นชมยินดี

โดยนั่งปะปนกัน (ในแถว) โดยไม่แบ่งว่าเป็นประเภทครุฑ นาค ยักษ์ พระอินทร์ หรือพระพรหม

ส่วนผนังระหว่างหน้าต่างที่เขียนภาพทศชาตินั้น เริ่มจากผนังแป้นซ้ายมือของพระพุทธรูปประธาน และเวียนทวนเข็มนาฬิกา (เวียนซ้าย) ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 การเขียนเรื่องทศชาติมักเขียนเวียนทวนเข็มนาฬิกาคงเป็นการสืบทอดงานจากสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังเช่น ตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธศวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และคงสืบท่อมานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่อุโบสถวัดใหม่เทพนิมิตร นอกจากนั้นวิธีการเล่าเรื่องลักษณะนี้ยังสืบทอดต่อไปยังสมัยหลังรัชกาลที่ 3 ด้วย

ภาพที่ 5 แผนผังตำแหน่งเรื่องราวบนผนังระหว่างกรอบประตู-หน้าต่าง

ภายในพระอุโบสถ

เรื่องพระเตมีย์จะเริ่มจากผนังแป้นซ้ายมือของพระพุทธรูปประธานด้านประตูหน้า (ภาพที่ 5) แล้วเวียนทวนเข็มนาฬิกาไปจบที่ด้านหลังด้วยทศชาติเรื่องวิชฐบัตินิต ส่วนเรื่อง

เวสสันดรชาดกซึ่งเป็นพระชาติสุดท้ายก่อนตรัสรู้จะเริ่มจากฉันทะ ฝั่ขวามือของพระพุทธรูปประธานด้านประตูหลัง แล้วเล่าเรื่องแต่ละกัณฑ์จนมาจบที่ฝั่ประตูด้านหน้าพระอุโบสถ การเขียนภาพทศชาติในลักษณะนี้ หรือการเขียน 9 พระชาติแรกอยู่ในพื้นที่จำกัด อาจจะปรากฏเพียงช่องละ 1-2 พระชาติ แล้วไปเน้นเรื่องเวสสันดรชาดกซึ่งเป็นพระชาติสุดท้ายอย่างละเอียด โดยการวางผังดังกล่าว อาจจะมีความสัมพันธ์กับอุโบสถวัดใหม่เทพนิมิตร ซึ่งเป็นตัวอย่างจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนขึ้นก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 เพราะนอกจากจะเรียงเรื่องทศชาติเช่นเดียวกันแล้ว ที่ผนังสกัดหน้าและสกัดหลังยังดำเนินเรื่องคล้ายคลึงกันด้วย โดยผนังสกัดหน้าเขียนเรื่องพุทธประวัติ เริ่มจากฉันทะระหว่างกรอประตูปะตูเขียนตั้งแต่ตอนเสด็จออกผนวชจนกระทั่งถึงปลงพระเกศา และที่ผนังเหนือกรอประตูปะตูเขียนเรื่องมารผจญ ผนังสกัดหลังเขียนฉากเหตุการณ์ในพุทธประวัติที่เกี่ยวข้องกับเขาพระสุเมรุอย่างตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นอกจากนี้การเขียนภาพทศชาติของทั้งสองวัดได้เขียนแบบเวียนวนวนเข้มนาฬิกาเช่นเดียวกัน จากการพบตัวอย่างการดำเนินเรื่องของทั้งสองวัดนี้ ทำให้ทราบว่าขนาดพื้นที่ของอาคารไม่ได้มีผลต่อการออกแบบการวางระบบเรื่องราว เนื่องจากอุโบสถวัดสุวรรณารามมีขนาดใหญ่กว่าอุโบสถวัดใหม่เทพนิมิตรอย่างมาก แต่อาจจะสันนิษฐานได้ว่าช่างผู้เขียนภาพวัดสุวรรณาราม

อาจได้แบบอย่างการวางโครงเรื่องมาจากอุโบสถวัดใหม่เทพนิมิตร
ก็เป็นได้

การเขียนเรื่องราวแบบทวนเข็มนาฬิกาหรือการเวียนซ้าย
กับการเขียนเรื่องทศชาติ ในกรณีพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม
นอกจากจะเป็นการสืบมาจากกลุ่มวัดที่เขียนเรื่องทศชาติ
ในตำแหน่งผนังระหว่างกรอบหน้าต่างในสมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว
ยังอาจเกิดจากการวางผังวัดให้หมู่กุฏิกับพระอุโบสถมีความสัมพันธ์
กัน เห็นได้จากการกำหนดจุดเริ่มต้นเรื่องและการเวียนลำดับเรื่อง
ให้สัมพันธ์กับการเข้ามาประกอบสังฆกรรมของพระภิกษุสงฆ์
ลักษณะการจัดวางตำแหน่งหมู่กุฏิกับอุโบสถและการวางเรื่อง
ทศชาติเช่นนี้คล้ายคลึงกับวัดใหม่เทพนิมิตร ซึ่งอาจเป็นหนึ่งใน
แม่แบบที่ใช้ในการบูรณะวัดสุวรรณารามในสมัยรัชกาลที่ 3
ก็เป็นได้ (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 6 แผนผังการลำดับเรื่องราวจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถและตำแหน่งกุฏิ
ที่วัดสุวรรณาราม

การแสดงออกของภาพทศชาติภายในพระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม ซึ่งเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเล่าเรื่องและเลือกตอนมานำเสนอคล้ายคลึงกับในอดีตตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา และคงมีการสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ราวพุทธศตวรรษที่ 24 โดยมีการสืบทอดรูปแบบทั้งลักษณะบุคคลสำคัญในเรื่อง อากัปกิริยาท่าทางต่าง ๆ มักเขียนภาพเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่ง อยู่บ่อยครั้งจนถือเป็นเหตุการณ์สำคัญที่สุดในเรื่องถึงแม้พื้นที่ในการเขียนจะมีมากขึ้นก็ตาม แต่ช่างก็แสดงออกเพียงเหตุการณ์เดียวกันนี้เสมอโดยไม่ได้เพิ่มเหตุการณ์อื่น ๆ เข้ามาด้วย ได้แก่ ญูริทัตตชาดก นารทชาดก จันทกุมารชาดก

ภาพที่ 7 ภาพญูริทัตตชาดกในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม

ญูริทัตตชาดก เลือกลักษณะเหตุการณ์ตอนพระญูริทัตในร่างของพญานาคขึ้นไปรักษาอุโบสถศีลอยู่ที่จอมปลวกใกล้ต้นไทรริมแม่น้ำยมุนา การเขียนภาพพระญูริทัตตอนนี้ สาเหตุที่เน้น

เหตุการณ์ตอนนี้อาจจะเนื่องจากภริยัตตชาดกเป็นพระชาติที่เน้นในเรื่องการบำเพ็ญศีลบารมี คือ การควบคุมกายและวาจาไม่ให้ประพฤติดีประพฤติชั่ว ดังนั้นเหตุการณ์ตอนที่พระภริยัตตอาศัยอยู่ที่จอมปลวกจึงเหมือนกับเป็นจุดเริ่มต้นก่อนที่จะพระองค์จะพบกับความยากลำบาก (ภาพที่ 7)

ภาพที่ 8 ภาพจันทกุมารชาดกในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม

จันทกุมารชาดก เป็นอีกหนึ่งเรื่องที่พบว่านิยมการแสดงออกเพียงเหตุการณ์ตอนเดียวกันนี้มาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา จนถึงในสมัยรัชกาลที่ 3 คือ เหตุการณ์ตอนที่พระจันทกุมารถูกจับตัวมาส่งเวรในพิธิบุชายัญ แล้วพระอินทร์ได้ถือค้อนเหล็กเหาะลงมาทำลายปะรำพิธีโดยการหักฉัตร นอกจากเหตุการณ์จะเขียนตอนเดียวกันสืบเนื่องจนมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว ลักษณะของพระอินทร์ยังคงเหมือนเดิมด้วย ทั้งลักษณะท่าทางการเหาะทิศทางการเหาะลงมาจะเป็นในทิศทางจากด้านบนขวาลงมา

ด้านล่างซ้าย ทำทางการยกก้อน พระหัตถ์ขวาหักฉัตรและพระหัตถ์ซ้ายยกก้อน ก็ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใด (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 9 ภาพเนมิราชชาดกภายในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม

ภาพเนมิราชชาดกภายในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม เลือกลเขียนเหตุการณ์สำคัญของเรื่องตอนที่พระเจ้าเนมิราชประทับอยู่ในภายในวิมานบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีพระอินทร์และเหล่าเทพยดามาเข้าเฝ้าจำนวนมาก (ภาพที่ 9) ส่วนด้านล่างได้กรอบเส้นสินเทา มีภาพพระเจ้าเนมิราชประทับอยู่บนเวชยันตราชรมีมาตุลีเป็นเทพสารธินำขมนรภุมิ กล่าวกันว่าครูทองอยู่เป็นผู้เขียนขึ้นเนื่องจาก

ฝีมือการเขียนภาพคนกับสัตว์ลายต่าง ๆ เขียนอย่างถูกต้องแบบแผน ประเพณีและใช้เส้นประณีต⁵

ภาพที่ 10 ภาพมโหสถชาดกในพระอุโบสถวัดสุวรณาราม

ภาพมโหสถชาดก เลือกเขียนเหตุการณ์ตอนพระมโหสถวางแผนเพื่อให้แก้วภูพราหมณ์ก้มตัวลงแล้วจับกดคอไม่ให้แก้วภูพราหมณ์ลุกขึ้นได้ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่สืบต่อมาจากสมัยอยุธยาและนิยมเขียนโดยทั่วไปในจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 ภาพเรื่องมโหสถภายในพระอุโบสถวัดสุวรณารามนี้กล่าวกันว่าเขียนโดยครูคงแป๊ะ ซึ่งน่าจะชำนาญการเขียนตามแบบช่างจีน ภาพที่ออกมาจากจึงดูมี

⁵ ประยูร อุสุชาภูษะ, **ครูคงแป๊ะและครูทองอยู่ : สองจิตรกรเอกแห่งยุคทองของศิลปะจิตรกรรมรัตนโกสินทร์** (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2530), 11.

ความเคลื่อนไหว ภาพผู้คนในท่าทางต่าง ๆ มีชีวิตชีวา⁶ อารมณ์ของภาพแตกต่างกันไปจากงานแบบช่างไทย (ภาพที่ 10)

ผนังด้านสกัดหน้าบนผนังระหว่างกรอบประตูเขียนเรื่องพุทธประวัติช่วงก่อนตรัสรู้ เช่น ตอนพระนางสิริมหามายาประสูติ เจ้าชายสิทธัตถะได้ต้นสาละ ณ ลุมพินี เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จประพาสพระนคร ได้พบเทวทูตทั้งสี่ เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ พระย้าวสวัตีมารออกมาห้ามเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ เจ้าชายสิทธัตถะทรงปลงพระเกศา (ภาพที่ 11 และ 12) ส่วนผนังเหนือกรอบประตูเขียนภาพตอนมารผจญ (ภาพที่ 13) โดยการเขียนองค์ประกอบต่าง ๆ ในภาพจะเขียนให้มีขนาดใหญ่กว่าภาพด้านล่างเนื่องจากอยู่เหนือระดับสายตาเช่นเดียวกับภาพเทพชุมนุม

⁶ ประยูร อุรุชาภูะ, **ครุฑงแป๊ะและครุฑทองอยู่** : ส่องจิตรกรเอกแห่งยุคทองของศิลปะจิตรกรรมรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2530), 10-11.

ภาพที่ 11 และ 12 ภาพพุทธประวัติบนผนังระหว่างกรอบประตูที่ผนังสกัดหน้า
ภายในพระอุโบสถ

ภาพที่ 13 ภาพพุทธประวัติตอนมารผจญที่ผนังสกัดหน้า ภายในพระอุโบสถ

การส่งออกของภาพมารผจญในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยทั่วไป มีองค์ประกอบหลักอยู่ 4 อย่าง ได้แก่ ตรงกลางภาพจะเป็นภาพพระพุทธเจ้าแสดงปางสมาธิอยู่ด้านบนของภาพ อาจจะแสดงให้เห็นถึงตอนพระองค์กำลังเจริญสมาธิภาวนาก่อนตรัสรู้เป็น

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้านล่างมีภาพพระแม่ธรณีบีบมวยผม ด้านซ้ายของพระพุทธเจ้าเป็นภาพกองทัพพระยาวิสวัตติมารบุกเข้าโจมตี ส่วนด้านขวาพระพุทธเจ้าเป็นภาพกองทัพพระยาวิสวัตติมาร ถูกลูกจากมวยผมของพระแม่ธรณีพัดพาไป ซึ่งเป็นธรรมเนียมที่สืบมาก่อนรัชกาลที่ 3 เช่น ตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธศวรรย์ อุโบสถวัดเกาะ จังหวัดเพชรบุรี

การวางองค์ ประกอบภาพภายในพระอุโบสถ วัดสุพรรณารามยังมีความพิเศษตรงที่ใช้เทคนิคการออกแบบภาพ บนผนังสกัดให้เกิดความสมมาตร เทคนิคดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นหรือปรากฏให้เห็นชัดเจนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ในกรณีวัดสุพรรณาราม แต่ละภาพข้างได้ออกแบบให้เกิดความสมดุลกันทั้งด้านซ้ายและขวา เห็นได้จาก ภาพบนผนังสกัดหน้าเขียนภาพพุทธประวัติตอน มารผจญ องค์ประกอบภายในภาพจะแบ่งออกแบ่ง 3 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 คือ แกนกลางภาพเป็นภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งบนบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ถัดลงมาเป็นภาพพระแม่ธรณีบีบมวยผม ส่วนที่ 2 คือ ภาพกองทัพพญามารบุกเข้าโจมตีพระพุทธเจ้า และส่วนที่ 3 เป็นภาพกองทัพพญามารพ่ายแพ้ต่อพระพุทธเจ้า โดยทั้งภาพส่วนที่ 2 และ 3 ต่างเขียนให้พญามารมองมาที่พระพุทธเจ้า ทำให้ภาพโดยรวมเกิดความสมมาตรกัน จากความสมมาตรบนผนัง สกัดหน้าได้ต่อเนื่องมาในภาพเทพชุมนุมที่อยู่เป็นแถวอย่างเป็นระเบียบ จนกระทั่งมาที่บนผนังสกัดหลังเขียนภาพไตรภูมิ-

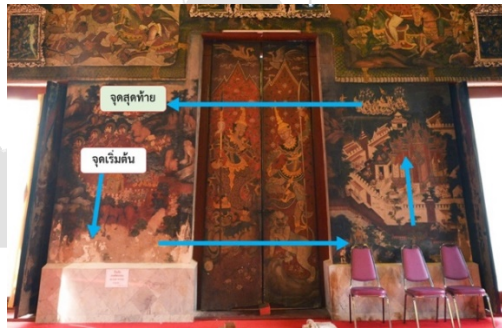
โลกสันฐาน การออกแบบยังคงเน้นความสมดุลของภาพ ตั้งแต่การเขียนภาพเขาพระสุเมรุให้อยู่กลางผนังและเขียนเขาสัตตบริภันต์ทั้ง 7 ลูก ให้ไล่ระดับความสูงในกรอบสามเหลี่ยม อีกทั้งที่ขอบด้านล่างด้านซ้ายและขวาของผนังยังมีการเขียนภาพปราสาทราชวังไว้ ทำให้ภาพบนผนังสกดหลังเกิดความสมมาตรเช่นกัน (ภาพที่ 14)

ภาพที่ 14 ภาพไตรภูมิโลกสันฐาน และพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าเสด็จโปรดพุทธมารดาและภาพเสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ผนังสกดหน้า ภายในพระอุโบสถ

นอกจากนี้ ในตำแหน่งผนังระหว่างกรอบประตู ยังมี การเขียนภาพให้มีความสมดุลกันด้วย สังเกตจาก เรื่องจะเริ่มที่ผนังด้านซ้ายมือของพระพุทธรูปประธานตอนขบวนของพระนางสิริมหามายาเสด็จไปเมืองเทวทหนครเพื่อประสูติพระโพธิสัตว์ในตำแหน่งตรงกลาง (เนื่องจากในราชยานของพระนางสิริมหามายาประทับอยู่เพียงพระองค์เดียว) และถัดลงมาด้านล่างเขียนภาพตอนพระนางสิริมหามายาประสูติพระโพธิสัตว์แล้วเรื่องจะเข้าไปผนังด้านขวามือของพระพุทธรูปประธานเริ่มจาก

ด้านล่างเขียนฉากเจ้าชายสิทธัตถะพบเทวทูตทั้ง 4 เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จเข้าไปยังห้องของพระพิมพาพระราชเทวีเพื่อทอดพระเนตรพระพิมพาพระราชเทวีกับพระราหุล ก่อนจะออกสู่มหาภิเนษกรรม ส่วนด้านบนเขียนตอนพระยาวิสวดีมารออกมาขัดขวางยกพระหัตถ์ขึ้นร้องห้ามไม่ให้เจ้าชายสิทธัตถะออกบรรพชา แล้ววกกลับมาที่ด้านบนของกรอบผนังด้านซ้ายมือของพระพุทธรูปประธานอีกครั้ง เขียนตอนเจ้าชายสิทธัตถะปลงพระเกศา ณ ริมฝั่งแม่น้ำอโนมา (ภาพที่ 15)

ภาพที่ 15 การลำดับเรื่องราวพุทธประวัติบนผนังสกัดหน้าภายในพระอุโบสถ
วัดสุวรรณาราม

จากการวางโครงเรื่องดังกล่าวได้มีการออกแบบกรอบภาพให้ทั้ง 2 ผนังเกิดความสมดุลกัน โดยเหตุการณ์ตอนขบวนของพระนางสิริมหามายาเสด็จไปเมืองเทวทหนครมีการวางกรอบขบวนให้เกิดเหลี่ยมมุม กรอบขบวนนี้มีความคล้ายคลึงกับกรอบของกำแพงพระราชวังในกรุงกบิลพัสดุ์ในฉากที่เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จ

เข้าไปยังห้องของพระพิมพาราชเทวี อีกทั้งยังมีฉากตอนบนของ กรอบผนังที่คล้ายคลึงกันด้วย โดยผนังฝั่งด้านขวามือของ พระพุทธรูปประธานเขียนตอนพระยาวิสาขามารออกมาขัดขวาง ห้ามไม่ให้เจ้าชายสิทธิตถะออกบรรพชา ส่วนด้านบนของผนังฝั่ง ด้านซ้ายมือของพระพุทธรูปประธานเขียนตอนเจ้าชายสิทธิตถะปลง พระเกศา ณ ริมฝั่งแม่น้ำอโนมา นอกจากนี้จะอยู่ในตำแหน่งใกล้เคียง กันแล้ว ยังเป็นฉากที่ประกอบด้วยกลุ่มบุคคลจำนวนมากรายล้อม เจ้าชายสิทธิตถะ ลักษณะการเขียนเหตุการณ์ข้ามไปมาระหว่างผนัง ที่พระอุโบสถวัดสุวรรณารามนี้ อาจะเกิดขึ้นจากการยึดเรื่องราว ตามแบบอุโบสถวัดใหม่เทพนิมิตรซึ่งเป็นงานในช่วงก่อนรัชกาลที่ 3 แต่มาจัดวางใหม่ให้ภาพบนผนังทั้ง 2 ข้างประตูก่อเกิดความสมดุลกัน (ภาพที่ 16)

ภาพที่ 16 การจัดองค์ประกอบภาพบนผนังสกัดหน้าภายในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม

วัดอรุณราชวราราม

ภาพที่ 17 วัดอรุณราชวราราม

ประวัติพระอาราม

วัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 17) เป็นหนึ่งในวัดย่านฝั่งธนบุรีที่มีประวัติการสร้างมาแล้วตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เนื่องด้วยแต่เดิมบริเวณแถบนี้เคยเป็นเมืองหน้าด่าน คอยตรวจดูเรือก่อนที่จะวิ่งเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้หน้าวัดหันหน้าไปทางคลองลัดที่ขุดในสมัยพระเจ้าไชยราชา ในราว พ.ศ.2087⁷ ซึ่งปัจจุบันคือแม่น้ำเจ้าพระยาสายปัจจุบัน (ส่วนแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมค่อย ๆ ตื้นเขินและแคบลง กลายมาเป็นคลองบางกอกใหญ่ คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ) จึงแสดงให้เห็นว่าวัดอรุณราชวราราม

⁷ ประภัสสร ชูเขียว, วัดร้างในบางกอก (กรุงเทพฯ : มติชน, 2559), 9.

น่าจะสร้างขึ้นภายหลังการขุดคลองลัดนี้ ส่วนหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับวัดในช่วงอยุธยา เช่น แผนที่ชาวต่างชาติและพระราชพงศาวดารที่กล่าวถึงเหตุการณ์การรุกรานปากแม่น้ำเจ้าพระยาโดยชาติตะวันตกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงสันนิษฐานว่าวัดแจ้งหรือวัดอรุณราชวราราม เป็นวัดที่มีมาอยู่แล้วอย่างน้อยตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ยกทัพพล่องลงมาทางชลมารค พอถึงหน้าวัดนี้ก็ใช้เวลารุ่งอรุณพอดี จึงเสด็จประทับแรมที่วัดแห่งนี้ ภายหลังเมื่อสถาปนากรุงธนบุรีแล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนจาก วัดมะกอก (ชื่อเดิม) ชื่อเป็น “วัดแจ้ง” และเมื่อทรงสร้างพระราชวังใหม่ วัดนี้จึงกลายเป็นวัดที่อยู่ในเขตพระราชวัง และปรับให้เป็นวัดที่ไม่มีพระสงฆ์อยู่จำพรรษา และทรงปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ และพระวิหารเดิม⁸ จนมาในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อมีการรื้อกำแพงพระราชวังเดิมที่กรุงธนบุรี วัดแจ้งจึงกลายเป็นวัดที่อยู่นอกกำแพงพระราชวัง กลับมาเป็นวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษาอีกครั้งหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ทรงสร้างพระอุโบสถและพระวิหาร และทรงโปรดฯ ให้สร้างและ

⁸ กรมศิลปากร, ประวัติวัดอรุณราชวราราม (กรุงเทพฯ : คณะสงฆ์วัดอรุณราชวราราม, 2521), 6.

บูรณะทั้งพระอาราม พระราชทานชื่อว่า “วัดอรุณราชวราราม” เมื่อ พ.ศ. 2363⁹ นอกจากนี้ทรงพระราชดำริที่จะสร้างพระปรางค์หน้าวัด ด้วยพระราชดำริว่าพระปรางค์เดิมสูง 8 วานั้น ยังมีขนาดเล็กเกินไป และทรงพระราชประสงค์ที่จะให้มีพระมหาธาตุสำหรับพระนคร จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น แต่พระองค์ทรงพระประชวรอย่างกะทันหันได้ 3 วัน ก็เสด็จสวรรคต ใน พ.ศ. 2367¹⁰ ต่อมารัชกาลที่ 3 จึงสร้างพระปรางค์ต่อจนแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2385 โดยให้ก่อหุ้มใหม่สูง 35 วา¹¹ และอัญเชิญพระมหามงกุฎที่หล่อเตรียมไว้สำหรับใช้กับพระพุทธรูปประธานวัดนางนอง นำมาประดับยอดเหนือลำภูษณ์ (นภศูล)¹² และสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ (เนื่องจากหลังเดิมเกิดเพลิงไหม้) สร้างพระเจดีย์ทรงเครื่อง 4 องค์ สร้างประตูเข้าสู่พระอุโบสถใหม่ และสร้างยักษ์ 2 ตน ยืน 2 ข้างทางเข้าประตู และสิ่งต่าง ๆ อีกจำนวนมาก งานบูรณปฏิสังขรณ์จึง

⁹ กรมศิลปากร, ประวัติวัดอรุณราชวราราม, 18.

¹⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : ศุภสภา, 2503), 10.

¹¹ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, พันเอก นิจ ทองโสภิตแปล, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530), 87.

¹² กรมศิลปากร, ตำนานวัดสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาและสมเด็จพระศรีสุลาไลย พระบรมราชินีพันปีหลวง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530), 53.

สำเร็จในรัชกาล แต่ยังไม่ทันมีงานฉลองก็เสด็จสวรรคตก่อน
ใน พ.ศ. 2394¹³

สมัยรัชกาลที่ 4 ได้เปลี่ยนนามของวัดจากอรุณราชธาราม
ให้เป็น “วัดอรุณราชวราราม” ทรงสร้างบุษบกยอดปราสาทขึ้นที่
มุขหน้าพระอุโบสถ เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นฉลอง
พระองค์พระบรมชนกนาถ (รัชกาลที่ 2) ยังไม่ทันเสร็จ จนสมัย
รัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้น
ดังกล่าว เพื่อการพระราชกุศลถวายแด่รัชกาลที่ 2 ตาม
พระราชประสงค์ในรัชกาลที่ 4 โดยอัญเชิญมาประดิษฐานเหนือ
แท่นบุษบกหน้าพระอุโบสถเมื่อ พ.ศ. 2426 ถวายพระนาม
พระพุทธรูปนี้¹⁴ และในรัชกาลนี้ได้เกิดไฟไหม้พระอุโบสถ
แต่เสียหายเฉพาะเครื่องบนและจิตรกรรมฝาผนัง จึงได้มีการบูรณะ
ขึ้นใหม่เช่นกัน¹⁵

วัดอรุณราชวรารามจึงเป็นวัดที่เปรียบเสมือนมหาธาตุ
โดยมีปรางค์เป็นประธานเป็นมหาธาตุประจำพระนคร ภายหลังเมื่อ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตแล้ว
ได้มีการอัญเชิญพระสรีรางคารของพระองค์มาประดิษฐานที่ฐาน

¹³ กรมศิลปากร, ประวัติวัดอรุณราชวราราม, 20.

¹⁴ จารึกใต้ฐานพระพุทธรูป พระพุทธรูปมุนี วัดอรุณราชวราราม

¹⁵ กรมศิลปากร, ประวัติวัดอรุณราชวราราม, 23-28.

พระพุทธรูปประธาน คือ พระพุทธรธรรมิกราชในพระอุโบสถ ซึ่งตามประวัติกล่าวว่าพระองค์เป็นผู้ปั้นหุ่นพระพักตร์ โดยมีการประดิษฐานตราพระบรมราชสัญลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คือตราพระนารายณ์ทรงสุบรรณ ไว้ที่ผ้าทิพย์ของฐานพระพุทธรูป วัดนี้จึงถือกันว่าเป็นวัดประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แผนผังกับคติของศูนย์กลางจักรวาล และความเป็นมหาธาตุประจำพระนคร

แผนผังวัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 18) เป็นแผนผังที่ไม่ได้เป็นไปตามแบบแผนประเพณี คือการสร้างเจดีย์ประธานพระอุโบสถ และพระวิหาร แยกออกจากกัน การวางตำแหน่งของสิ่งปลูกสร้างตามสภาพพื้นที่ และที่สำคัญ คือ การสร้างพระปรางค์ขนาดใหญ่เพื่อให้เป็นมหาธาตุประจำเมือง ตามพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ 2 กับการสร้างวัดในสมัยรัชกาลที่ 3 มีแผนผังที่หลากหลายรูปแบบ การเลือกใช้เจดีย์ประธาน หรือการวางตัวอาคารที่แตกต่างกันออกไป¹⁶

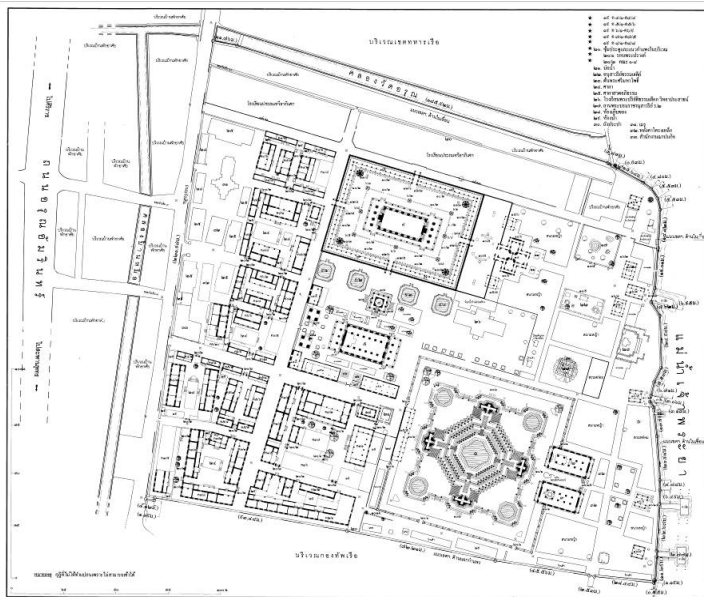
¹⁶ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2551),

ส่วนแผนผังของกลุ่มเจดีย์ประธานประกอบด้วย เจดีย์ทรง
 ปรางค์สูงใหญ่เป็นประธานของวัด มีเจดีย์ประจำมุมทั้ง 4 เป็นเจดีย์
 ทรงปรางค์เช่นกัน ซึ่งมีลักษณะเดียวกับแผนผังของเจดีย์ประธานใน
 สมัยอยุธยาตอนต้น เช่น วัดมหาธาตุ และมาพบอีกครั้งหนึ่งในสมัย
 อยุธยาตอนปลาย ที่วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

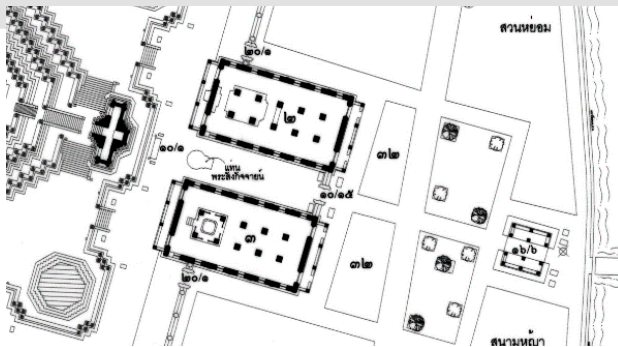
เขตพุทธาวาส

วิหาร ขนาดเล็ก 2 หลัง ตั้งอยู่คู่ด้านหน้าเจดีย์ประธาน
 โดยหลังหนึ่งอาจเป็นอุโบสถหลังเดิมของวัดแห่งนี้ตั้งแต่สมัยอยุธยา
 และสมัยธนบุรี ภายหลังเมื่อมีการสร้างเจดีย์ พระอุโบสถหลัง
 ดังกล่าวจึงถูกปรับเป็นวิหารแทน (ต่อไปนี้จะเรียกว่า โบสถ์น้อย
 และวิหารน้อย)

ลักษณะแผนผังที่สำคัญ คือโบสถ์น้อย วิหารน้อย เป็นการ
 วางอาคารแบบอุโบสถและวิหารคู่ขนานกัน (ภาพที่ 19) ในเบื้องต้น
 อาจกล่าวได้ว่าเป็นการจัดวางแผนผังรูปแบบหนึ่งที่พบในเขตพื้นที่
 บางกอกมาแล้วตั้งแต่ในสมัยอยุธยา โดยเฉพาะพื้นที่ในย่านฝั่งธนบุรี
 เมื่อเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการวางผังอุโบสถและวิหาร
 คู่ขนานกัน ได้รับความนิยมในพื้นที่กรุงเทพฯ มากขึ้น เช่น
 พระอุโบสถและพระวิหารหลังใหม่ของวัดอรุณราชวราราม
 วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดเครือวัลย์ วัดกัลยาณมิตร วัดประยูร-
 วงศาवास เป็นต้น

ภาพที่ 18 แผนผังวัด

ภาพที่ 19 แผนผังโบสถ์น้อย วิหารน้อย วัดอรุณราชวราราม

ที่มา : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร

นอกจากนี้จากการศึกษาวัดสมัยอยุธยาในพื้นที่ต่าง ๆ รอบนอกก็ไม่พบว่ามีกรวางผังเช่นนี้ แต่กลับมาพบในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น วัดโปรดเกศเชษฐาราม วัดไพชยนต์พลเสพย์ วัดบางน้ำผึ้งนอก จ.สมุทรปราการ วัดประดู่สาร จ.สุพรรณบุรี จากข้อมูลดังกล่าว ทำให้สันนิษฐานว่าลักษณะการวางผังอุโบสถและวิหารคู่ขนานกัน อาจเกิดขึ้นในพื้นที่กรุงเทพฯ สมัยอยุธยามาก่อน ภายหลังจึงกระจายออกไปยังพื้นที่อื่น ๆ ด้วย

รูปแบบงานศิลปกรรมของโบสถ์น้อย วิหารน้อย (ภาพที่ 20) เป็นหนึ่งในหลักฐานงานศิลปกรรมสมัยอยุธยา สังเกตได้จากเป็นอาคารทรงจันทับ หรืออาคารที่มีกันสาดบริเวณด้านหน้าและหลังของอาคาร ถือเป็นหนึ่งในรูปแบบอาคารที่นิยมใช้สร้างเป็นอุโบสถและวิหารของวัดในย่านฝั่งธนบุรี ช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 หรือในสมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รูปแบบอาคารเช่นนี้อาจเกี่ยวข้องกับลักษณะบ้านเรือนที่เป็นอาคารเครื่องไม้ของบ้านเรือนไทยแบบพื้นถิ่นทั่วไปในภาคกลาง หากแต่ปรับเปลี่ยนวัสดุจากบ้านเครื่องไม้เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน กรณีประโยชน์ของการสร้างเพื่อกันบ้านพักอาศัย นอกจากจะใช้เป็นหลังคากันแดดกันฝนไม่ให้เข้ามาในตัวบ้านที่เป็นเขตพักอาศัยแล้ว ยังทำให้สามารถเปิดประตูห้องเพื่อให้อากาศถ่ายเทได้ถึงแม้ฝนจะตกหรือแดดจะส่องลงมากก็ตาม ส่วนกรณีของการสร้างเพื่อกัน

โบสถ์และวิหารก็จะมีหน้าที่และประโยชน์เช่นเดียวกับบ้านพักอาศัย และเป็นการออกแบบหลังคายื่นออกมาจากตัวอาคารรูปแบบหนึ่งเพื่อคลุมบริเวณหน้าประตูทางเข้าที่ทุกโบสถ์ วิหาร จำเป็นต้องมี

ภาพที่ 20 โบสถ์น้อย วิหารน้อย วัดอรุณราชวราราม

หลังคาเป็นงานเครื่องไม้มุงกระเบื้อง ซ้อนกัน 3 ตับ หน้าบันที่เป็นงานประดับจะมีขนาดเล็กและมีเฉพาะตบด้านบนเป็นงานไม้สามเหลี่ยมขนาดเล็ก ส่วนผนังตบด้านล่างลงมาเป็นงานก่ออิฐถือปูนที่ก่อเป็นผนังหนาสีขาวโดยปล่อยให้เป็นที่ว่าง ลักษณะของหน้าบันเช่นนี้กำหนดอายุเบื้องต้นได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ลวดลายภายในกรอบหน้าบันคงเป็นงานที่ซ่อมแซมใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเน้นการประดับลายดอกพุดตาน ส่วนโครงลายเถาต่าง ๆ ที่เป็นลายเถาวางตัวในกรอบ

สามเหลี่ยมและมีลายเกาต์ทแยงกัน อาจได้รับแบบอย่างมาจาก พระอุโบสถวัดสุวรรณาราม

ภายในโบสถ์น้อย ประดิษฐานพระพุทธรูปเป็นกลุ่มหลาย องค์บนฐานชุกชีเดียวกัน (ภาพที่ 21) เป็นรูปแบบหนึ่งที่พบใน สมัยอยุธยา รวมทั้งพระพุทธรูปประธานที่แสดงปางมารวิชัย มีพระพักตร์ค่อนข้างใหญ่ในกรอบสี่เหลี่ยม พระขนงเป็นแผ่นป้าย ขนาดใหญ่ ขมวดพระเกศาเล็ก พระรัศมีเป็นเปลว น่าจะเป็น พระพุทธรูปประธานเดิมของวัดมาแล้วตั้งแต่ในสมัยอยุธยา และ คงได้รับการซ่อมแซมในสมัยรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 21 พระพุทธรูปประดิษฐานภายในโบสถ์น้อย

ส่วนภายในวิหารน้อย ประดิษฐานพระเจดีย์จุฬามณี (ภาพ ที่ 22) ซึ่งตามความเชื่อในศาสนาพุทธเชื่อว่าภายในบรรจุพระเกศา ธาตุของพระพุทธเจ้า ประดิษฐานอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

มีรูปแบบเป็นเจดีย์ทรงเครื่อง ที่มุมทั้งสี่ของฐานมีรูปเทวดาประทับ ยืนหันหน้าเข้าสู่พระเจดีย์ คือ ท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ มีหน้าที่คุ้มครอง โลกใน 4 ทิศ ประกอบด้วย

- ท้าวธตรฐ รักษาโลกด้านทิศตะวันออก ทำหน้าที่ปกครอง คนธรรพ์ เป็นรูปเทวดาถือพระขรรค์
- ท้าววิรูปหก รักษาโลกด้านทิศใต้ ทำหน้าที่ปกครอง กุมภัณฑ์ เป็นรูปเทวดาถือคทา
- ท้าววิรูปักษ์ รักษาโลกด้านทิศตะวันตก ทำหน้าที่ ปกครองพญานาค เป็นรูปเทวดาถือคันศร
- ท้าวกุเวร รักษาโลกด้านทิศเหนือ ทำหน้าที่ปกครองยักษ์ เป็นรูปเทวดาถือกระบอง

ภาพที่ 22 พระเจดีย์จุฬามณีประดิษฐานภายในวิหารน้อย

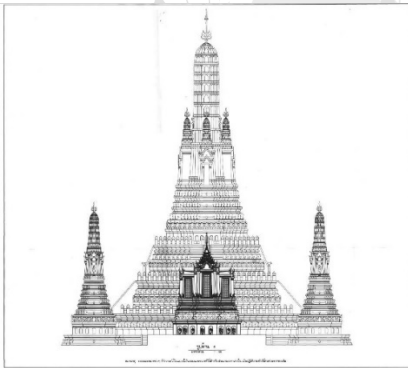
แผนผังกลุ่มเจดีย์ประธาน

ประกอบด้วย เจดีย์ประธานทรงปราสาท มีเจดีย์บริวาร
ประจํามุมทั้ง 4 เป็นเจดีย์ทรงปราสาทเช่นกัน และมีมณฑปทรง
ปราสาทประจําทิศทั้ง 4 ภายในประดิษฐานประติมากรรม
พุทธประวัติ ตอนประสูติ ตรัสรู้ ปฐมเทศนาและตอนปรินิพพาน
จากการออกแบบแผนผังกลุ่มเจดีย์ประธานและมีเจดีย์ประจํามุม
ได้มีการแปลความหมายว่ามีความเกี่ยวข้องกับความเป็นศูนย์กลาง
จักรวาล ซึ่งเป็นแบบแผนที่ปรากฏมาแล้วในการสร้างปราสาทใน
ศิลปะอินเดียและเขมร อย่างไรก็ตามทั้งในอินเดียและเขมรนั้นเป็น
แนวความคิดในการออกแบบตามคติในศาสนาฮินดู แต่คตินี้น่าจะมี
การยืมรูปแบบมาและปรับเปลี่ยนเป็นคติอย่างพุทธศาสนา
แบบเถรวาทด้วยเช่นกัน โดยเจดีย์ประธานเปรียบเสมือน
เขาพระสุเมรุ เจดีย์ประจํามุมทั้ง 4 แทนความหมายของทวีปทั้ง 4
ส่วนระเบียงคดเปรียบเสมือนกำแพงจักรวาล หน้าที่ของเจดีย์
ประธาน คือ ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เป็นตัวแทนของ
พระพุทธเจ้า ดังนั้นในความเชื่อทางพุทธศาสนาจึงผนวกความเชื่อ
เรื่องพระพุทธเจ้า คือ ศูนย์กลางจักรวาล ใช้ในความหมายของ
ความเป็นมหาธาตุประจําพระนคร

รูปแบบงานศิลปกรรมพระปรางค์ประธานและปรางค์

บริวาร: ต้นแบบปรางค์ในสมัยรัตนโกสินทร์

รูปแบบของปรางค์ประธาน (ภาพที่ 23 และ 24) ถือเป็นการวิวัฒนาการครั้งสำคัญที่สุดของเจดีย์ทรงปรางค์ เป็นรูปแบบเดียวที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) ได้แก่ การสร้างให้มีขนาดใหญ่และสูงที่สุดของปรางค์ในประเทศไทย โดยมีการสอดแทรกแนวความคิดอย่างใหม่เข้าไป ทั้งในส่วนรายละเอียดของงานประติมากรรมประดับและการประดับกระเบื้องสีที่องค์ปรางค์ทั้งองค์อีกด้วย

ภาพที่ 23 พระปรางค์ประธาน วัดอรุณราชวราราม ภาพที่ 24 พระปรางค์ประธาน
ที่มา : กรมศิลปากร

ส่วนฐาน ประกอบด้วย 1. ฐานไพทีที่รองรับอาคารทั้งหมด (ได้แก่ ปรางค์ประธาน ปรางค์ประจักษ์ม และมณฑปประจักษ์ด้าน) และยังเป็นทำหน้าที่เป็นฐานประทักษิณชั้นที่ 1 ด้วย

ซึ่งตัวฐานชั้นนี้เป็นฐานสิงห์ 1 ฐาน 2. ชั้นประทักษิณชั้นที่ 2 ซึ่งอยู่ ถัดขึ้นมา ประกอบด้วยฐานพลแบกที่เป็น อสุรแบก (ภาพที่ 25) รองรับฐานสิงห์ 1 ฐาน และ 3. ชั้นประทักษิณชั้นที่ 3 ซึ่งถัดขึ้นมา เป็นฐานพลแบกที่ กระบี่แบก รองรับฐานสิงห์ 1 ฐานที่เป็น ฐานรองรับชั้นประทักษิณชั้นบนสุด ถัดจากฐานชั้นนี้ขึ้นไปจึงค่อย เป็นส่วนฐานของพระปรางค์ประธาน

ภาพที่ 25 พลแบกประดับที่ฐานประทักษิณ

ภาพที่ 26 พระอินทร์ทรงช้าง
เอราวัณ ประดับเรือนธาตุ
พระปรางค์ประธาน

ส่วนกลาง (ส่วนฐานรองรับเรือนธาตุ) ประกอบด้วย ฐานชั้นล่างสุดเป็น เทวดาแบก หรือชั้นเทพนม รองรับชุดฐานสิงห์ 3 ฐาน อยู่ในผังย่อมุมที่มีมุมเป็นจำนวนมากและทุกมุมเท่ากัน

อันเป็นรูปแบบที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย ถัดขึ้นไปจึงเป็นส่วนเรือนธาตุ

ส่วนเรือนธาตุ เรือนธาตุระดับจะนำซุ้มยื่นออกมาทั้ง 4 ด้าน เหนือสันหลังคาซุ้มประดับด้วยเจดีย์ยอดทรงปราสาทขนาดเล็กทั้ง 4 ซึ่งการประดับเจดีย์เหนือสันหลังคานี้ เรียกว่า “เจดีย์ยอด” แต่ที่เป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ คือ การประดับรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณในช่องจระนำ (ภาพที่ 26) ทั้ง 4 ด้าน ซึ่งตามคติดั้งเดิมที่เคยมีส่วนใหญ่จะประดิษฐานพระพุทธรูปเป็นสำคัญ

ส่วนยอด เป็นเรือนซ้อนชั้นที่ประดับด้วยบรรพแถลงแนบติดกับองค์ปราสาท คือ ไม่มีช่องวิมานและซุ้มวิมาน ส่วนนี้ได้ผนวกรวมกันทั้งหมดเหลือเพียงบรรพแถลง ที่เรียกว่า “ใบขนุน” ลักษณะของส่วนยอดเกือบเป็นแท่งตรงไม่เป็นทรงพุ่ม จนมีคำกล่าวว่ามีลักษณะเหมือนท่อนแสม¹⁷ อันเป็นรูปแบบเฉพาะของปราสาทที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ สมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนยอด เหนือนภศูลประดับด้วยมงกุฎอันเป็นพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ 3

¹⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สาส์นสมเด็จพระเจ้า** (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), เข้าถึงเมื่อ 22 มกราคม 2565, เข้าถึงได้จาก <https://vajirayana.org/สาส์นสมเด็จพระเจ้า-พุทธศักราช-๒๔๘๔/กุมภาพันธ์/วันที่-๑๑-กุมภาพันธ์-พศ-๒๔๘๔-น>

ที่ ๑ ัญเชิญพระมหามงกุฎมาจากพระพุทธรูปทรงเครื่องต้น
วัดนางนอง เพื่อฉลองพระปรางค์ที่สร้างเสร็จก่อน

รูปแบบปรางค์บริวารประจำมุมทั้ง 4 ของปรางค์ ประธาน

ลักษณะโดยรวมของพระปรางค์ประจำมุม (ภาพที่ 27)
เปรียบเทียบกับปรางค์ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ทั่วไป แต่มี
ส่วนที่แตกต่างจากที่อื่น ๆ คือ เพิ่มฐานเชิงที่มีการประดับยักษ์
แบกขึ้นมา 1 ชั้น ต่อจากฐานเชิงในผังแปดเหลี่ยมที่เจาะช่อง
วงโค้ง ส่วนที่ 2 ที่เพิ่มขึ้นมาคือชั้นเชิงบาตรเหนือเรือนธาตุ ซึ่งปกติ
จะมีชั้นเดียว แต่ได้เพิ่มเป็น 2 ชั้น ชั้นล่างเป็นครุฑ และชั้นบนเป็น
เทพนม ที่ระนาบของเรือนธาตุมีประดับรูปบุคคลทรงม้าสีขาวและ
ถือกระบี่ ถือเป็นรูปแบบใหม่เกิดขึ้น อนึ่ง มีการตีความเกี่ยวกับ
บุคคลทรงม้าถือกระบี่ ว่าหมายถึงพระพายทรงม้า หรือพระเจ้า
จักรพรรดิ ซึ่งในที่นี้เชื่อว่าจะหมายถึงพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะมี
ความเกี่ยวข้องกับไตรภูมิที่กล่าวถึงผู้สามารถปราบดินแดนต่าง ๆ
ในมหาทวีปทั้ง 4 ด้วยการเผยแพร่ธรรมก็ได้ เพราะตีความว่าปรางค์

บริวารที่มும்ทั้ง 4 หมายถึงมหาวิปทั้ง 4 ด้วย¹⁸ และมีพระนารายณ์ทรงครุฑที่ขึ้นเชิงบาตร ปรางค์ประธาน และพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ในจระนำของเรือนธาตุ อันเป็นสัญลักษณ์ของสมมุติเทวราช โดยเปรียบเสมือนพระมหากษัตริย์เป็นพระมหาจักรพรรดิ ศูนย์กลางของโลก¹⁹

ภาพที่ 27 พระปรางค์ประจามุม

¹⁸ ดูใน โชติ กัลยาณมิตร, "สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม" ลักษณะไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2524), 326. และดูใน กรมศิลปากร, ไตรภูมิภาพหรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์ในพระมหารัชมราชาที่ ๑, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2526), 49-63.

¹⁹ กิตติพงษ์ บุญเกิด, การศึกษาภูมิจักรวาลในงานสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : กรณีศึกษาสถาปัตยกรรมพระอารามหลวงในเขตกรุงเทพมหานคร, รายงานการศึกษาเฉพาะตัวบุคคล ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543, 37-38.

พระปรางค์วัดอรุณราชวรารามกับคติการสร้าง

ปรางค์ประธานและปรางค์บริวารของวัดอรุณราชวราราม ได้แสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนทางด้านรูปแบบและงานประดับสถาปัตยกรรม สะท้อนแนวความคิดในการออกแบบ คติในการก่อสร้างเดิมคือเรื่อง **คติภูมิจักรวาล และความเป็นมหาธาตุประจำเมือง** ได้แสดงชัดเจนเป็นรูปธรรมมากขึ้น กล่าวคือการออกแบบเจดีย์ประธาน แสดงคติการสร้างปรางค์ในฐานะของแกนจักรวาล คือ เขาพระสุเมรุ ด้วยการใช้องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ได้แก่ การเพิ่มส่วนฐานให้สูงขึ้น ชั้นล่างสุดประดับ "อสุรแบก" ชั้นที่ 2 เป็น "กระบี่แบก" ชั้นที่ 3 เป็น "เทวดาแบก" โดยการยกฐานสูงและมีการประดับสัญลักษณ์ที่มีพลแบกต่าง ๆ เป็นการสื่อความเป็นเขาพระสุเมรุ ตามคติการจำลองจักรวาลในพื้นที่ราบ และอีกประการสำคัญของการเปลี่ยนแปลงคือ **การประดับรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ** ในระนาบซุ้มที่เรือนธาตุทั้ง 4 ด้าน หากเปรียบแล้วเท่ากับส่วนเรือนธาตุนี้แสดงสัญลักษณ์ของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อันเป็นสวรรค์ชั้นสูงสุด ตามโลกทัศน์ของพุทธศาสนา คือความเป็นศูนย์กลางจักรวาล

การตีความเรื่องคติการก่อสร้างนี้มีการศึกษาและตีความไว้โดยสรุป คือ **ปรางค์ประธานเป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุ** (ศูนย์กลางของจักรวาล) **เจดีย์ประจำมุมทั้ง 4** หมายถึงมหาทวีปทั้ง 4 ในส่วนของงานประดับปรางค์ประธานได้แก่ อสุรแบก

ในชั้นแรกนั้นสอดคล้องกับบริวารของท้าวจตุมหาราช เทวดาแบก
 ในชั้นที่ 3 หมายถึงบริวารของพระอินทร์ ในส่วนของชั้นที่ 2 ซึ่งอยู่
 ส่วนกลางระหว่างชั้น ยักษ์แบก กับเทวดาแบก เป็นกระบี่แบกนั้น
 ไม่ปรากฏอยู่ในระบบของภูมิจักรวาล ทั้งนี้ผู้ตีความสันนิษฐานว่า
 น่าจะเกี่ยวข้องกับวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ หมายถึงบริวารของ
 พระรามอันสอดคล้องกับคติสมมติเทวราชด้วยกัน²⁰

ดังนั้นปรากฏคือสัญลักษณ์ความเชื่อเรื่องภูมิจักรวาล
 และตามคติการสร้างปรากฏคือ “เจดีย์” รูปแบบหนึ่ง โดยหน้าที่
 ของเจดีย์คือการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุอันเป็นตัวแทนของ
 พระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้นเจดีย์ไม่ว่าจะมีการประดับตกแต่งด้วย
 ความหมายใด แต่หน้าที่หลักคือสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า
 ส่วนการปรับเปลี่ยนในส่วนองจะนำที่เรือนธาตุเป็นรูปพระอินทร์
 นั้น หมายความว่าส่วนนี้เป็นสวรรค์ของพระอินทร์ และบนสวรรค์
 ของพระอินทร์ ก็เป็นที่ประดิษฐานเจดีย์จุฬามณีที่พระอินทร์สร้าง
 ขึ้นเพื่อบรรจุพระเขี้ยวแก้ว และพระเกศาของพระพุทธเจ้า²¹

²⁰ กิตติพงษ์ บุญเกิด, การศึกษาคติภูมิจักรวาลในงานสถาปัตยกรรมใน
 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : กรณีศึกษาสถาปัตยกรรมพระอาราม
 หลวงในเขตกรุงเทพมหานคร, รายงานการศึกษาเฉพาะตัวบุคคล ภาควิชาโบราณคดี
 คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543, 35-39.

²¹ สันติ เล็กสุขุม, ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : เมือง
 โบราณ, 2548), 141.

ปรากฏประธานวัดอรุณราชวรารามจึงสร้างตามคติของภูมิจักรวาลที่สืบทอดมาแต่เดิม เพียงแต่มีการปรับงานประติมากรรมให้เห็นถึงความเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น แต่โดยหน้าที่แล้วยังคงความหมายเดิมคือเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าและความเป็นศูนย์กลางจักรวาล

พระอุโบสถ วัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 28)

พระอุโบสถนี้สร้างขึ้นใหม่พร้อมกับการปฏิสังขรณ์วัดครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องด้วยพระอุโบสถเดิมถูกไฟไหม้ และสร้างพระปรางค์ต่อจนเสร็จใน พ.ศ. 2385²² และในสมัยรัชกาลที่ 5 เกิดเพลิงไหม้หลังคาจึงมีการบูรณะใหม่อีกครั้งหนึ่ง รวมทั้งการเขียนงานจิตรกรรมขึ้นใหม่ สำหรับแผนผังของพระอุโบสถประกอบด้วยพระอุโบสถที่มีระเบียงคดล้อมรอบ มีเจดีย์ประจำมุมที่อยู่ภายในระเบียงคด เป็นเจดีย์ทรงระฆังจีน มีซุ้มสีมา 8 ทิศ ซุ้มสีมาทรงปราสาทยอด การออกแบบแผนผังลักษณะนี้ มีความเป็นศูนย์กลางจักรวาลเช่นเดียวกับกลุ่มวัดที่ใช้พระอุโบสถหรือพระวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดใหญ่เป็นประธานของวัด เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ที่มีพระอุโบสถเป็นประธาน วัดสุทัศนเทพวราราม มีวิหารพระศรีศากยมุนีเป็นประธาน เป็นต้น

²² วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, 87.

ดังนั้นการออกแบบพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม มีรูปแบบและความหมายเดียวกัน คือ การมีเจดีย์ประจำมุมทั้ง 4 ที่แทนความหมายของทวีปทั้งสี่ และการมีระเบียงคดล้อมรอบ ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปที่แทนในความหมายของพระอริยพุทธเจ้า

รูปแบบศิลปกรรมพระอุโบสถ จัดอยู่ในกลุ่มงานสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณี ที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยมีองค์ประกอบที่สำคัญได้แก่

ส่วนฐาน เป็นฐานสิงห์ 1 ฐานที่เป็นฐานของเฉลียงล้อมรอบตัวพระอุโบสถ ถัดขึ้นไปจึงเป็นส่วนฐานของตัวอุโบสถที่เป็นฐานสิงห์ 1 ฐานเช่นเดียวกัน โดยมีมุขโถงด้านหน้าและหลัง มีพื้นที่ระหว่างเสาเฉลียง โครงสร้างหลังคามีหลังคาซ้อนชั้น 2 ชั้น และมี 3 ตับ และมีหลังคาคลุมมุขด้านหน้า จัดอยู่ในกลุ่มเดียวกับพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ภาพที่ 28 พระอุโบสถ

ภาพที่ 29 หน้าบันพระอุโบสถ

องค์ประกอบของหลังคาประดับด้วยกรอบหน้าบัน
 (ภาพที่ 29) ที่เป็นนาคลายอง ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ มีไฉรา เสาย่อมุมไม้สิบสอง ประดับบัวแฉ่งที่หัวเสา มีคันทวยรับ น้ำหนักชายคา ส่วนหน้าบันยังคงเป็นเครื่องไม้แกะสลัก ลงรัก ปิดทอง พื้นประดับกระจุก ส่วนกลางหน้าบันมีการแบ่งกรอบอีกชั้น ภายในประดับรูปปราสาท 3 หลัง ลักษณะเดียวกับภาพ ปราสาทที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง และยังเป็นรูปแบบตรา พระบรมราชลัญจกรของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายในปราสาทหลังกลางประดับประติมากรรมเทวดายืนถือ พระขรรค์ น่าจะหมายถึงพระอินทร์ ส่วนภายในปราสาทหลังข้าง ๆ มีสังข์และพานพุ่มตั้งอยู่ ส่วนกรอบนอกประดับลวดลายกระหนก เปลวที่ออกรูปเทวดาพนมมือและทำร้ายรำ สลับกับเศียรนาค

ซุ้มประตูและหน้าต่างทรงปราสาทและทรงบันแถลง
 พระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม มีประตูทางเข้า 3 ประตู และมีซุ้ม
 เป็นทรงปราสาทยอดทั้ง 3 ประตู แบบเดียวกับพระอุโบสถ
 วัดพระศรีรัตนศาสดารามและเป็นแบบที่ถือว่าสืบทอดมาจากสมัย
 อยุรยาตตอณปลาย ส่วนซุ้มหน้าต่าง เป็นซุ้มแบบบรรพแถลง (ภาพที่
 30) ส่วนงานประดับตกแต่งผนังพระอุโบสถผนังเป็นพื้นปูนทางสี
 ขาวและมีการประดับด้วยกระเบื้องเคลือบหรือฝังลงไปบนผนังและ
 เสา เป็นลวดลายดอกไม้ในลักษณะของลายดอกไม้ร่วง หรือ
 พวงลายก้านแย่ง เต็มผนังและที่เสาทั้งหมด

ภาพที่ 30 ซุ้มหน้าต่าง พระอุโบสถ ภาพที่ 31 ซุ้มสีมา พระอุโบสถ

ซุ้มสีมา (ภาพที่ 31) เป็นสีมาทรงเรือน แบบปราสาทยอด
 (ยอดเจดีย์) สร้างด้วยหินอ่อน ปรากฏหลักฐานในหมายรับสั่ง
 รัชกาลที่ 3 ว่า โปรดเกล้าฯ ให้นำศิลาจากนครนายกมาสร้างยอด

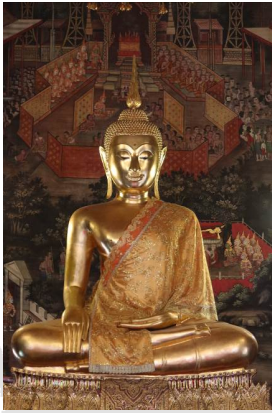
ซุ้มสีมาวัดอรุณราชวรารามพร้อมกับวัดสุทัศนเทพวราราม (แสดงให้เห็นว่าวัดทั้ง 2 แห่งนี้สร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน) เป็นรูปแบบไทยประเพณี ประกอบด้วยฐานสิงห์ 1 ฐาน รองรับอาคารทรงปราสาท หลังคาเป็นซุ้มบรรพแถลง 2 ชั้น ประดับลวดลายอย่างเทศ ส่วนยอดเป็นเจดีย์ทรงเครื่อง คล้ายกับซุ้มสีมาของพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพียงแต่มีเป็นเจดีย์ยอดองค์เดียวต่างจาก วัดพระศรีศาสดารามที่มีเจดีย์ยอดเล็กเหนือหลังคามุขประกอบอีกรวมเป็น 5 ยอด

พระพุทธธรรมิกราชโลกธาตุดิลก พระประธานในพระอุโบสถ (ภาพที่ 32) หล่อจากสำริด ตามประวัติกล่าวว่ารัชกาลที่ 2 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้หล่อขึ้น โดยพระองค์เป็นผู้ปั้นหุ่นพระพักตร์ และคงจะโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพัตย์ศเป็นรูปพัตต์แฉกตั้งถวายไว้กึ่งกลางระหว่างพระอักรสาวก ในหมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2327 กล่าวว่าพระองค์เสด็จพระราชดำเนินบรรจุพระบรมธาตุที่ อัญเชิญมาจากพระบรมมหาราชวังไว้ที่ พระเกตุของพระพุทธรูป²³

ลักษณะเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย มีพระพักตร์กลมรี ขมวดพระเกศาเล็ก พระรัศมีเป็นเปลวสูง พระเนตรเหลือบลงต่ำ

²³ กรมศิลปากร, **พระพุทธรูปสำคัญ**, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2543), 140.

เล็กน้อยแสดงความสงบ ทรงแย้มพระโอษฐ์เล็กน้อย ที่กล่าวกันว่า พระพักตร์อย่างหุ่นหรือแสดงความเยาว์วัย อันเป็นลักษณะที่ปรากฏในพระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งที่เกิดขึ้นในการสร้างพระพุทธรูปในสมัยนี้คือนิยมนิ้วพระหัตถ์ทั้ง 4 ยาวเสมอกัน

ภาพที่ 32 พระพุทธธรรมิกราชโลกธาตุดิลก ภาพที่ 33 มุขด้านตะวันออก พระอุโบสถ
พระประธานในพระอุโบสถ

พระพุทธรณภูมิตร ประดิษฐานในมุขตะวันออก
พระอุโบสถ ประดิษฐานในมุขตะวันออก (ภาพที่ 33) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างบุษบกยอดปราศรัยขึ้นที่ผนังตรงมุขพระอุโบสถด้านหน้า เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นฉลองพระองค์พระบรมชนกนาถ เพื่อการพระราชกุศลอุทิศถวาย แต่ยังไม่แล้วเสร็จ จนมาในสมัยรัชกาลที่ 5

จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างจนแล้วเสร็จและถวายพระนามเดียวกับ พระพุทธรูปที่สถาปนาขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 คือ พระพุทธรณภูมิิต และอัญเชิญมาประดิษฐานในมุขตะวันออกพระอุโบสถนี้ ตามปรากฏในรายละเอียดบนแผ่นจารึกใต้ฐานพระพุทธรูป²⁴ โดยสรุปความจารึกได้ว่า เป็นพระพุทธรูปที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้หล่อโดยถ่ายอย่างจาก พระพุทธรณภูมิตร พระพุทธรูปที่สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งประดิษฐานในหอพระสุลาลัยพิมาน

รูปแบบศิลปกรรม เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่าง พระมหาจักรพรรดิ ปางห้ามสมุทร ทรงเครื่องต้นประกอบด้วย พระมหามงกุฎ กรรเจียกจร กรองคอ สร้อยสังวาล สายสร้อย- ทับทรวง ทับทรวง พาหุรัด ทองพระกร รัตพระองค์ ปิ่นเหง่ สวรรณกระถอบ ภูษาจีบหน้านาง ชายไหวชายแครง ทองพระบาท และฉลองพระบาท จัดเป็นรูปแบบและเทคนิคการหล่อที่เกิดขึ้นใน สมัยรัชกาลที่ 5 โดยมีการสร้าง 2 ส่วน คือ **ส่วนที่ 1** เป็นลวดลายที่หล่อพร้อมกับองค์พระพุทธรูป เช่น ลายจีวร **ส่วนที่ 2** คือ การหล่อ

²⁴ พระพุทธรณภูมิตร วัดอรุณราชวรารามวรมหาวิหาร คงสร้างเสร็จประมาณปี พ.ศ. 2425 ซึ่งเป็นปีที่ปรากฏในจารึกใต้ฐานพระซึ่งเป็นปีที่มณฑิมาเพ็ญพระราชกุศลและฉลองพระพุทธรูปองค์นี้

ชิ้นส่วนเครื่องทรงที่หล่อกมาจากแม่พิมพ์หินสบู่ โดยใช้โลหะผสมและอาจมีการประดับอัญมณีตามลวดลายที่สำคัญ ส่วนที่ 2 นี้คือ ส่วนที่แตกต่างจากงานช่างในสมัยก่อนหน้า²⁵ จึงทำให้เกิดรูปแบบและลวดลายที่แตกต่างกันบ้าง โดยเฉพาะพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นที่ประดิษฐานในพระบรมมหาราชวังและพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จะมีการสร้างด้วยการหุ้มทองคำลงยาราชาวดีและลวดลายเกิดจากการตีและฉลุจากแผ่นทองคำ และประดับอัญมณี แต่ทั้ง 2 กรรมวิธีนี้ จะมีลักษณะรูปแบบของเครื่องทรงและลวดลายใกล้เคียงกัน เช่น ชายไหว ชายแครง ที่เป็นลายช่อกระหนกทับทรวงที่เป็นลายดอกดวงที่ซ้อนกัน แต่ลายจะมีความอ่อนไหวที่ต่างกัน เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เกิดจากการหล่อนั้น ลวดลายจะดูเป็นแผงที่แข็ง ๆ ตรง ๆ ต่างจากลวดลายที่เกิดจากการตีหรือฉลุด้วยทองคำ ที่จะทำให้อ่อนไหวมากกว่า²⁵

จิตรกรรมในพระอุโบสถ (ภาพที่ 34) เป็นงานเขียนขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เรื่องที่เขียน ได้แก่ พุทธประวัติและทศชาติ

²⁵ ศักดิ์ชัย สายสิงห์ งานวิจัย เรื่อง พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิศิลปะชั้นสูงในงานช่างไทย : แบบอย่างศิลปะ คติ และเทคนิคการสร้าง ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัย จาก หน่วยงานสนับสนุนทุนวิจัย ได้แก่ หน่วยบริหารและจัดการทุนด้านการพัฒนากำลังคนและด้านการพัฒนาสถาบันอุดมศึกษา การวิจัยและการสร้างนวัตกรรม (บพค.) (สอวช.) ประจำปีงบประมาณ 2563, 357-362.

ได้มีการปรับเปลี่ยนเทคนิคการเขียนไปจากงานจิตรกรรมแบบไทย ประเพณีที่มีมาแต่เดิมเล็กน้อย – **ผนังสกัดด้านหน้า** แสดง พุทธประวัติตอนประสูติและตรัสรู้ โดยเริ่มตั้งแต่ตอนล่างสุดของ ภาพเป็นพระราชพิธีอภิเษกสมรสพระราชบิดาและพระราชมารดา ของพระพุทธองค์ ตอนประสูติ การเสด็จออกมหาภิเนษกรรม ณ พญาวัวสัตว์มารมาห้ามไม่ให้เสด็จออกผนวช ฉากสำคัญที่สุดคือ ตอนบนของภาพเป็นฉากตอนมารผจญ ซึ่งเป็นฉากที่นิยมเขียนใน งานจิตรกรรมมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 แห่ง กรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากฉากมารผจญแล้วยังมีภาพประกอบตอน ตรัสรู้ คือ สัตตมหาสถาน (ฉากที่พระพุทธองค์เสวยวิมุตติสุขทั้ง 7 สัปดาห์) ส่วน **ผนังสกัดด้านหลัง** พระประธานเขียนภาพ พุทธประวัติตอนปรินิพพานทั้งผนัง ภาพจิตรกรรมสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าเป็นงานที่เขียนขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ ภาพ พระปฐมเจดีย์ ที่มีประวัติว่าสถาปนาขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 และ เสร็จสมบูรณ์ในรัชกาลที่ 5

ผนังด้านซ้ายพระประธานส่วนบนเขียนภาพพุทธประวัติ ตอนสำคัญ ๆ น่าจะอยู่ชุดของพุทธประวัติตอนสำคัญ 8 ตอน อันแสดงให้เห็นถึงพุทธประวัติและสถานที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับ พุทธประวัติ 8 แห่ง เรียกว่าอัฐมมหาสถาน ที่ประกอบด้วย สังเวชนียสถาน 4 แห่ง และสถานที่แสดงปาฏิหาริย์ 4 แห่ง นอกเหนือจากตอนประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานที่เขียนไว้บน

ผนังสกัดทั้ง 2 ด้านแล้ว มีตอนที่สำคัญได้แก่ การเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ การแสดงยมกปาฏิหาริย์ ทรมานช้างนาฬาคีรี เป็นต้น ส่วนผนังด้านขวาพระประธานเขียนเรื่องพระเวสสันดรชาดก ซึ่งเป็นพระชาติสุดท้ายของพระองค์ก่อนการตรัสรู้

ภาพที่ 34 จิตรกรรม ผนังพระอุโบสถ เขียนเรื่องพุทธประวัติ

จิตรกรรมเล่าเรื่องที่ผนังระหว่างช่องหน้าต่างเป็น ทศชาติ (ภาพที่ 35) มีชาดกบางเรื่องแสดง 2 ช่องหน้าต่าง โดยเริ่มต้นจากผนังด้านขวาของพระประธานจากด้านในมาด้านนอก พระชาติแรกคือ พระเตมีย์ พระมหาชนก พระสุวรรณสาม พระเนมิราช ผนังด้านซ้าย จากด้านหน้าวนเข้าสู่ด้านใน เป็นพระมหोสด (2 ช่องหน้าต่าง) ต่อด้วยพระภุชชติ พระจันทกุมาร พระนารอด และจบด้วยพระวิฑูรบัณฑิต ส่วนพระชาติสุดท้ายคือพระเวสสันดรนั้น

เนื่องจากเป็นพระชาติสำคัญที่สุด จึงยกขึ้นไปเขียนไว้บนผนัง
ด้านขวาพระประธานทั้งผนัง

ที่บานประตู หน้าต่าง เขียนภาพแบบลายกัมมะลอ ซึ่งเป็น
กรรมวิธีของช่างจีนหรือญี่ปุ่น โดยการเขียนสีลงบนพื้นรักที่ยังไม่
แห้ง สีจึงกลืนอยู่กับรัก ทำให้สีดูไม่คมชัดนัก (เหมือนงานที่ยังไม่
เสร็จ) จึงเรียกว่าลายกัมมะลอ เขียนเป็นภาพธรรมชาติ มีต้นไม้และ
เขามออย่างจีนเป็นหลัก มีชื่อผู้เขียนกำกับอยู่เกือบทุกภาพ ที่สำคัญ
มีบางหนึ่งที่เป็นภาพจิ๋งโจ้ปรากฏอยู่ด้วย

ภาพที่ 35 ระหว่างช่องหน้าต่างเขียนเรื่องทศชาติ ตอนนี้ คือ มโหสถชาดก

ซุ้มประตูทางเข้าวัดแบบจัตุรมุขทรงปราสาทยอดมงกุฏ และ ทวารบาลที่เป็นยักษ์ ในรามเกียรติ์ ต้นแบบของ การนำยักษ์มาเป็นทวารบาล

ตามประวัติวัดกล่าวว่า รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น ซุ้มประตูทางเข้า (ภาพที่ 36) เป็นอาคารจัตุรมุขทรงยอดมงกุฏ ยกคอสองและหลังคาซ้อนชั้น 3 ชั้น หน้าบันเป็นงานก่ออิฐถือปูน ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ที่เป็นงานประดับเครื่องกระเบื้องทั้งหมด หน้าบันประดับลวดลายดอกไม้ใบไม้ ที่เป็นงานเครื่องกระเบื้อง เช่นเดียวกัน เหนือชั้นหลังคาเป็นเครื่องยอดทรงมงกุฏ ที่มีลักษณะเดียวกับยอดของพระมหาพิชัยมงกุฏ ซึ่งส่วนของอาคารทรงจัตุรมุขที่มียอดทรงมงกุฏนี้มีลักษณะเดียวกับพระมหามณฑปจัตุรมุข (หอพระไตรปิฎก) และซุ้มทรงยอดมงกุฏนี้ยังมีลักษณะใกล้เคียงกับซุ้มประตูทางเข้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามด้วยเช่นกัน จากรูปแบบศิลปกรรมจึงสอดคล้องกับหลักฐานประวัติการก่อสร้างที่กล่าวว่าสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3

ภาพที่ 36 ซุ้มประตูทางเข้า วัดอรุณราชวราราม มีทวารบาลเป็นทศกัณฐ์และสหัสเดชะ

ส่วนทวารบาลที่เป็นยักษ์ 2 ตน ได้แก่ ทศกัณฐ์ (ตนสีเขียว) และสหัสเดชะ (ตนสีขาว) น่าจะได้แบบอย่างมาจากการนำยักษ์ในรามเกียรติ์มาเป็นทวารบาลบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยอิงคติเรื่องทวารบาล ที่เป็นท้าวจตุโลกบาล ประกอบด้วย อสูร 3 ตน เทวดา 1 องค์ ต่อมาจึงได้มีการทำทวารบาลเป็น อสูรถือกระบอง หรือเทวดาถือพระขรรค์ มาเป็นทวารบาล คือผู้ปกป้องรักษา ครั้นมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เกิดความนิยมในเรื่องรามเกียรติ์ โดยเฉพาะที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีการนำเรื่องราวของรามเกียรติ์มาประดับรอบพระระเบียงคด ด้วยเหตุนี้จึงมีการนำยักษ์ผู้มีพลังกำลังอิทธิฤทธิ์ ในลักษณะเดียวกับการนำอสูรมาเป็นผู้ปกป้องรักษาศาสนสถาน ดังนั้นทวารบาลนี้ น่าจะได้แนวความคิดเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยเลือกยักษ์ คือ ทศกัณฐ์ และสหัสเดชะ ผู้มีหลายเศียรและหลายกร ผู้มีพลังกำลังและอำนาจ

มากที่สุดใรรามเกียรติ์ มาเป็นทวารบาล การนำยักษ์ถือกระบองมาเป็นทวารบาลหน้าประตูทางเข้าวัด ทำให้เกิดเป็นต้นแบบแพร่หลายไปตามวัดต่าง ๆ จนกระทั่งในปัจจุบันนี้ยังมีคตินิยมแพร่หลายอยู่ทั่วไป

พระวิหาร วัดอรุณราชวราราม

ภาพที่ 37 พระวิหาร วัดอรุณราชวราราม

พระวิหาร (ภาพที่ 37) จัดเป็นงานศิลปกรรมอย่างไทย ประเพณี คือมีการทำหลังคาซ้อนชั้นหลายชั้นและหลายดัด มีงานประดับเครื่องล่ายอง ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ หน้าบันเป็นงานไม้ แกะสลักลงรักปิดทองประดับกระจก แต่ไม่มีส่วนเฉลียงอาคาร (ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบอยู่ในศิลปะอยุธยา ในขณะที่ศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์ทั่วไปจะนิยมมีเฉลียงรอบอาคาร) ยังคงมีการประดับคันทวยรับน้ำหน้า軒ชายคา ชุ่มประตูและหน้าต่างยังคงเป็นชุ่มบรรพ-แถลงอย่างไทยประเพณี และอาจจะเป็นวิหารเดิมที่มีมาก่อน

รัชกาลที่ 3 อาจเป็นสมัยอยุธยาตอนปลายหรือในสมัยธนบุรีก็อาจเป็นได้ โดยมีข้อสังเกต คือ ที่เป็นมุขด้านหน้า ใช้ระบบเสาทึบที่เป็นแท่งสี่เหลี่ยม ไม่ย่อมุม และไม่มีบัวหัวเสา จึงมีข้อสังเกตว่าส่วนของมุขโถงด้านหน้าและหลังนี้น่าจะมาต่อเติมขึ้นในภายหลัง คือ ในสมัยรัชกาลที่ 3 เพราะการใช้เสาทึบแท่งสี่เหลี่ยมนี้ เป็นงานที่เกิดขึ้นในพระราชานิยมรัชกาลที่ 3

ภาพที่ 38 ผนังพระวิหาร ประดับลายดอกไม้ร่วง

ผนังวิหารด้านนอกประดับกระเบื้องเคลือบแบบเบญจรงค์ทั้งหมด ส่วนผนังด้านในไม่มีงานจิตรกรรมฝาผนัง ที่เขียนเป็นเรื่องราว ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่เดิมคงมีงานจิตรกรรมฝาผนังแต่น่าจะลบเลือนไปหมดแล้ว ในคราวบูรณะในรัชกาลที่ 3 จึงมีการประดับตกแต่งด้วยลายดอกไม้ร่วง (ภาพที่ 38) เสาประดับลายแผงซึ่งเป็นแบบอย่างงานในพระราชานิยมในรัชกาลที่ 3 เช่นเดียวกัน

พระพุทธรูปปฐมมณฑล มหาบุรุษลักษณะ อสิตยานุบพิตร
พระพุทธรูปประธานในพระวิหาร รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้หล่อ
 ขึ้นในคราวเดียวกับพระพุทธรูปตรีโลกเชษฐ พระประธานใน
 พระอุโบสถ (ภาพที่ 39) วัดสุทัศนเทพวราราม²⁶ ลักษณะโดยรวม
 แล้วเหมือนกับพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ ที่พระองค์โปรดเกล้าฯ
 ให้สร้างขึ้น โดยมีลักษณะพระวรกายเพรียวบาง พระพักตร์ค่อนข้าง
 กลมกึ่งรูปไข่ ขมวดพระเกศาเล็ก พระรัศมีเป็นเปลว พระขนงโค้ง
 เส้นขอบเปลือกพระเนตรพระขนงป้ายเป็นแผ่นเช่นเดียวกับ
 พระพุทธรูปอยุธยาตอนปลาย พระเนตรเปิดและมองตรง
 พระนาสิกค่อนข้างเล็กและโด่ง พระโอษฐ์เล็ก ทรงแย้มพระโอษฐ์
 เส้นพระโอษฐ์โค้งเล็กน้อยเกือบเป็นเส้นตรงแตกต่างจากพระโอษฐ์
 พระพุทธรูปอยุธยาหรือสุโขทัยที่นิยมโค้งเป็นคลื่น ลักษณะ
 พระโอษฐ์เล็กและทรงแย้มพระโอษฐ์นี้เองที่กล่าวกันว่า "พระพักตร์
 อย่างหุ่น" คือมีลักษณะคล้ายกับหุ่นละคร

²⁶ กรมศิลปากร, พระพุทธรูปสำคัญ, 105.

ภาพที่ 39 พระพุทธชัยมุนี พระพุทธรูปประธานในพระวิหาร

คลองบางหลวง

“คลองบางหลวง” เป็นชื่อเรียกสามัญของคลองบางกอกใหญ่ ไม่ทราบที่มาของชื่อดังกล่าวแน่ชัด ปรากฏการกล่าวถึงในเอกสารเก่าราวต้นสมัยรัชกาลที่ 4 ว่าน่าจะเกิดขึ้นในสมัยธนบุรี ด้วยเป็นคลองใกล้กับพระราชวังหลวง (พระราชวังเดิม) และพื้นที่ริมฝั่งคลองล้วนเป็นที่หลวง ซึ่งกษัตริย์ทรงโปรดฯ ประทานแก่ขุนนาง และเจ้านายในสมัยนั้นอยู่อาศัย แต่ก็มีแนวคิดอื่นด้วยว่าในอดีตคลองบางหลวงแรกเดิมคือคลองโบราณตั้งแต่ด้านเลี้ยวเข้าไปข้างวัดปากน้ำ (คลองด่าน) ออกมาจากคลองนั้นมาจึงเรียกว่าคลองบางกอกใหญ่ แต่ต่อมามีผู้คนเข้าอาศัยในคลองบางกอกใหญ่มากขึ้น และปากถนนที่ทางออกมาจนคลองแคบลงจนมีขนาดเท่ากับลำบางหลวง จึงเรียกรวมกันที่เดียวว่าคลองบางหลวง²⁷ รวมถึงข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระญาณริศรานุวัตติวงศ์ผ่านหนังสือถึงสมเด็จพระยามหาราชานุภาพ ทรงอธิบายว่าอาจเป็นการเรียกตามชื่อสถานที่เดิม คือตำบลบางหลวง จึงมีการเรียกชื่อคลองในบริเวณนี้ว่าคลองบางกอกใหญ่บ้างคลองบางหลวงบ้าง (ชื่อหลังเป็นที่นิยมมากกว่า) ต่างจากคลองบางกอกน้อยมีชื่อเรียกเดียว

²⁷ สำนักราชเลขาธิการ, หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2537), 67-68.

น่าจะเป็นที่ตั้งของตำบลบางกอก ภายหลังการขุดคลองลัดพื้นที่บริเวณปากคลองบางกอกน้อย และปากคลองบางหลวง (คลองบางกอกใหญ่) จึงถูกเรียกรวมกันว่าบางกอก²⁸

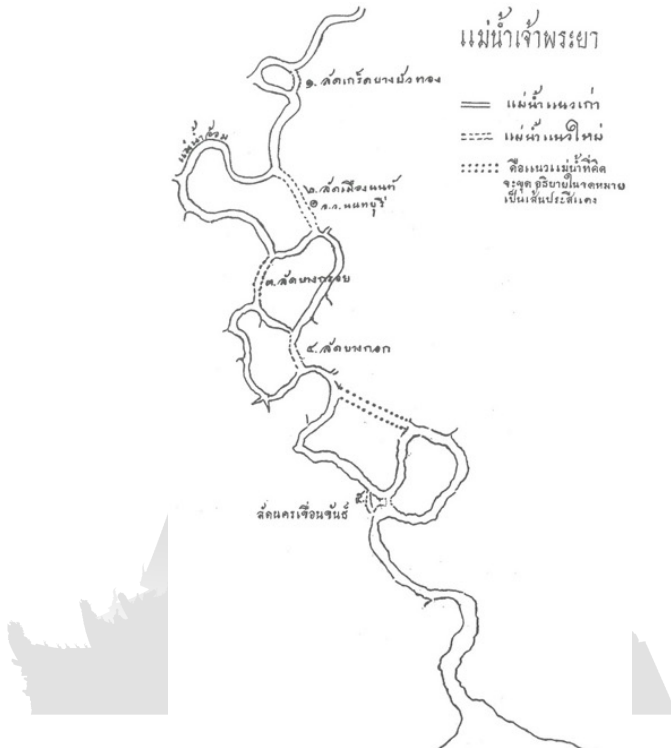
ลักษณะภูมิประเทศของย่านคลองบางหลวงเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ราบแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างใต้กรุงศรีอยุธยามาถึงปากอ่าว มีลักษณะสัณฐานเป็นพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่มีความลาดชันน้อย ทิศทางกระแสน้ำจึงไหลคดเคี้ยว ตั้งแต่แถบนนทบุรีลงมาถึงปากอ่าวจึงมีช่วงแม่น้ำอ้อมคดเคี้ยวหลายจุด การเปลี่ยนแปลงสำคัญของแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเริ่มขึ้นในสมัยอยุธยาเมื่อการค้าระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหัวเมืองตอนล่าง โดยเฉพาะกับต่างชาติเจริญก้าวหน้าขึ้น ส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนทางน้ำธรรมชาติเพื่อเอื้อประโยชน์ด้านการเดินทางและขนส่งสินค้าระหว่างกัน ปรากฏหลักฐานการขุดลัด (คลองลัด) ขึ้นหลายแห่งเพื่อย่นระยะทางและเพิ่มความสะดวกในการเดินทางขนส่งสินค้าจากปากอ่าวสู่กรุงศรีอยุธยา นับตั้งแต่ราว พ.ศ. 2065 สมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-2089) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ขุด “**คลองลัดแม่น้ำอ้อมบางกอก**” (ภาพที่ 40) บริเวณคอคอดที่แม่น้ำเจ้าพระยามีการติดกัน

²⁸ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, **สาส์นสมเด็จฯ เล่ม 6 (ภาค 26-32)** รวมพิมพ์จากหนังสืออนุสรณ์ผู้วายชนม์ (10 เล่มชุด) (นนทบุรี : บริษัทพิมพ์ดี, 2563), 363, 374.

ต่อมาคลองลัดดังกล่าวได้ขยายกว้างเป็นเส้นทางน้ำสายหลัก ได้แก่ แม่น้ำเจ้าพระยาช่วงตั้งแต่บริเวณปากคลองบางกอกน้อยถึงปากคลองบางกอกใหญ่ และมีบทบาทแทนที่แม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า ได้แก่ ลำคลองบางกอกน้อย-บางขุนศรี-บางกอกใหญ่ตามด้วยการขุดลัดอีกหลายจุดในตอนล่างของน้ำเจ้าพระยาของรัชกาลถัด ๆ มา ได้แก่ คลองลัดปากเกร็ด (บางบัวทอง) คลองลัดนนทบุรี คลองลัดบางกรวยและคลองลัดเกร็ดใหญ่ (นครเขื่อนขันธ์) ²⁹

²⁹ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 8 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2534), 261-262. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, สารานุกรมเด็ก เล่ม 6 รวมพิมพ์จากหนังสืออนุสรณ์ผู้วายชนม์ (10 เล่มชุด) (นนทบุรี : ต้นฉบับ, 2563), 367.

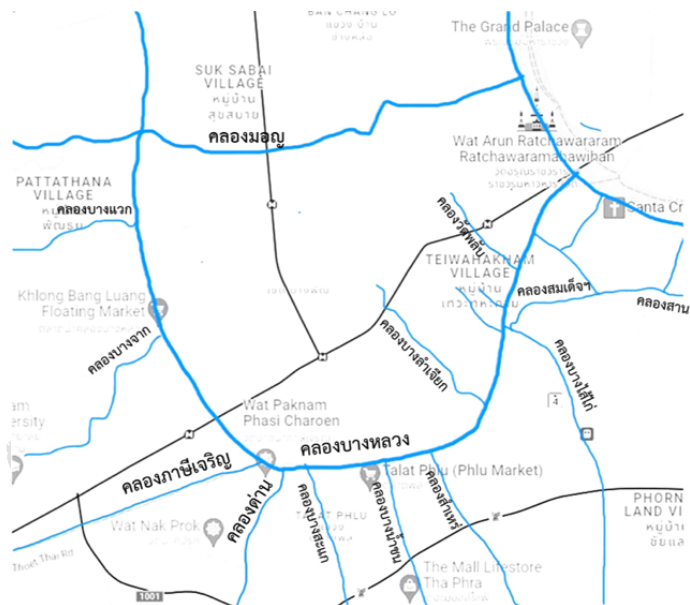
ภาพที่ 40 แผนที่การขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยอยุธยา

ที่มา : สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างภาพ, **สาส์นสมเด็จพระเจ้า** เล่ม 6, 2563, หน้า 259.

ตลอดคลองบางหลวง ประกอบด้วยโครงข่ายลำคลองสาขา แยกย่อยเชื่อมต่อกับพื้นที่ต่างชุมชนหลายลำคลอง เพื่อความเข้าใจ จากการล่องเรือท่องเที่ยวครั้งนี้จะลำดับจากปากคลองบางหลวง ย้อนกลับขึ้นไปเริ่มจากพื้นที่เหนือคลองบางหลวงมีคลองซอยเป็น ระยะเพื่อเชื่อมต่อการเดินทางในพื้นที่ อาทิ คลองคูเมืองเดิม

ซึ่งคลองหลังตื่นเงินและบางส่วนถมเป็นถนนไปเสียแล้ว **คลองวัดพลับ** **คลองวัดสังข์กระจาย** และ**คลองบางลำเจียก** ส่วนพื้นที่ใต้คลองบางหลวงถัดจากวัดกัลยาณมิตรขึ้นมามีคลองซอยเชื่อมไปยังวัดบุพผาราม (วัดดอกไม้) เชื่อว่าในอดีตวัดนี้น่าจะตั้งอยู่ริมคลองบางหลวง (เจ้าพระยาเดิม) ถัดขึ้นเข้ามาเป็น **คลองบางไส้ไก่** แยกบ้านลาวเชื่อมต่อระหว่างคลองบางหลวงกับชุมชนใต้คลองไปออกสู่แม่น้ำเจ้าพระยาแถบแขวงสำหรับ-บุคคลในปัจุบัน มาถึงช่วงบางยี่เรือ (ตลาดพลู) มี**คลองบางลำเหร่** **คลองบางสะแก** **คลองบางน้ำขน** ซึ่งปัจจุบันกลายเป็นคลองระบายน้ำขนาดเล็ก และ**คลองด่าน** คลองโบราณสายสำคัญที่สามารถเดินเรือไปยังแม่น้ำท่าจีน และออกสู่อ่าวไทย ถือเป็นช่วงที่มีวัดกระจุกตัวหนาแน่น ถัดไปเล็กน้อยเป็น**คลองภาษีเจริญ** คลองชุดใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เพื่อเชื่อมกับแม่น้ำเมืองนครชัยศรี ต่อเนื่องถึงแม่น้ำท่าจีนที่ตำบลดอนไก่อติ จังหวัดสมุทรสาคร ช่วงปลายคลองบางหลวง มีคลองเชื่อมต่อกับพื้นที่ตอนล่างของกรุงเทพฯ ได้หลายคลอง ได้แก่ **คลองบางจาก** และ**คลองบางแวก** ต่อเนื่องกับคลองตอนล่างไปออกคลองบางขุนเทียนได้ **คลองบางเชือกหนัง** แยกออกไปเชื่อมชุมชนในพื้นที่ต่อเนื่องทางทิศตะวันตกถึงนครปฐม และ **คลองมอญ** เส้นแบ่งจุดเริ่มต้นของคลองบางหลวง เป็นคลองชุดต่อเนื่องจากคลองบางขุนศรี-คลองบางหลวงตัดไปทิศตะวันออกออกสู่คลองลัดบางกอก หรือแม่น้ำเจ้าพระยา ความทรงจำตกทอดใน

สมัยรัตนโกสินทร์ระบุว่าการเรียกคลองดังกล่าวว่าคลองมอญหรือคลองรามัญ มีเหตุจากบริเวณดังกล่าวมีชาวมอญอาศัยอยู่³⁰ (ภาพที่ 41)

ภาพที่ 41 แผนผังแม่น้ำและลำคลองในย่านคลองบางหลวง

ปากคลองบางหลวงฝั่งใต้คลองตรงข้ามพระราชวังเดิมใน
สมัยธนบุรีมีชาวไทย และจีนตั้งบ้านเรือนอยู่มากบริเวณบ้านกวีจีน
ไปจนถึงวัดท้ายตลาด ซึ่งกลุ่มชาวจีนเหล่านี้เป็นชาวจีนจาก

³⁰ ส.พลายน้อย, แม่น้ำลำคลอง, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2555), 163.

พระนครศรีอยุธยา หลายคนประสบความสำเร็จในธุรกิจการค้าจนได้รับบรรณาการสืบไปในสมัยรัตนโกสินทร์ อาทิ เจ้าสัวมนปีดา เจ้าพระยานิกรบดินทร์ ต้นตระกูล “กัลยาณมิตร” ริมฝั่งแม่น้ำได้บ้านกวีจีนยังมีหมู่บ้านโปรตุเกส ซึ่งติดตามพระเจ้าตากสินมาจากกรุงศรีอยุธยา และเป็นที่รวมกลุ่มผู้นับถือศาสนาคริสต์ โดยมีบาทหลวงกอร์และคณะชาวฝรั่งเศสเป็นผู้นำทางศาสนา ชื่อว่า “ค่ายช่างตาครุส”³¹

สมัยรัตนโกสินทร์แม้ศูนย์กลางการปกครองย้ายไปยังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ย่านคลองบางหลวงยังคงมีบทบาทสำคัญเนื่องจากเป็นย่านที่อยู่อาศัยของบรรดาข้าหลวงและคหบดี เนื่องจากไม่ไกลจากพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังเดิม ซึ่งยังคงเป็นที่ประทับของพระราชโอรสและพระบรมวงศานุวงศ์สืบมา โดยเฉพาะพื้นที่ปากคลองบางหลวงยังถือเป็นย่านที่มีความเจริญในฐานะศูนย์กลางการค้ากับต่างประเทศ เป็นถิ่นฐานของขุนนางระดับสูงทั้งสมุหนายก สมุหกลาโหม และเจ้าพระยาพระคลัง

³¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 9**, รวมพิมพ์จากหนังสืออนุสรณ์ผู้วายชนม์ (10 เล่มชุด) (นันทบุรี : ต้นฉบับ, 2563), 21-22. วัชรมา คลายนาทร, “งานวิจัยเรื่องชุมชนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา: กรณีศึกษาชุมชนเมืองของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, 2542 (เอกสารอัดสำเนา), 37, 42-43.

ได้แก่ ตระกูลกัลยาณมิตร และตระกูลขุนนา โดยเฉพาะตระกูลขุนนามีบทบาทมากในฐานะศูนย์กลางชุมชนก่อเกิดการรวมกลุ่มของชาวต่างชาติและกลุ่มชาติพันธุ์ในบริเวณปากคลองบางหลวง และมีบทบาทอย่างมากในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4-5 คนฝั่งพระนครเรียกคนตระกูลขุนนา ซึ่งมีบ้านเรือนอยู่ในคลองบางหลวงว่า “บ้านปากข้างโน้น” รวมถึงเป็นพื้นที่ในเส้นทางต่อเนื่องไปเชื่อมกับลำคลองต่าง ๆ อาทิคลองด่านไปยังหัวเมืองฝั่งตะวันตกของกรุงเทพฯ ได้ ดังนั้นจึงปรากฏการสร้างซ่อมวัดสำคัญที่มีอยู่เดิม และการสร้างวัดใหม่ขึ้นอย่างต่อเนื่องในสมัยรัตนโกสินทร์ต่อเนื่องถึงต้นรัชกาลที่ 4

โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาและทรงชักชวนพระวงศานุวงศ์ และขุนนางข้าราชการทำบุญสร้างซ่อมวัดเป็นจำนวนมาก โดยทรงพระราชทานทรัพย์หลวงและวัสดุอุปกรณ์ของหลวงร่วมในการสร้างซ่อมวัดต่าง ๆ³² ทั้งวัดสร้างใหม่ที่ปากคลองบางหลวง เจ้าพระยาบดินทร์ถวายที่บ้านเดิมของท่านและซื้อที่ดินเพิ่มเติมสร้างวัดถวาย

³² นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชกุศลในรัชกาลที่ 3 พิมพ์จุลเกล้าถวายในการเสด็จดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร 8 ต.ค. 2517, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : ห.ส.น.ไทยอนุเคราะห์ไทย, 2517), 51-52, 54-55.

เป็นพระอารามหลวง พระราชทานนามว่า กัลยาณมิตร และการ
ซ่อมสร้างวัดโบราณอีกจำนวนมาก อาทิ วัดจันทาราม วัดขุนจันทร์
วัดนวลนรดิศ วัดประดู่ฉิมพลี วัดนางชีโชติการาม³³ ในกลุ่มนี้มีวัด
ที่ขุนนางระดับสูงอุปถัมภ์ปฏิสังขรณ์และสถาปนาสิ่งก่อสร้างขึ้นใหม่
โดดเด่น 2 แห่ง ได้แก่ วัดราชคฤห์ และวัดอินทาราม สะท้อน
บทบาทสำคัญของย่านบางยี่เรือทั้งในฐานะแหล่งแสวงบุญ และย่าน
พุทธศาสนาสำคัญทั้งฝ่ายรามัญและไทยของฝั่งธนบุรีในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้งานพุทธศิลป์ในวัดทั้งสองแห่งล้วน
เกิดขึ้นด้วยบารมีของผู้อุปถัมภ์ และสร้างความเจริญทางกายภาพ
ก่อเกิดการขยายชุมชนในย่านบางยี่เรือ

³³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 3, (พระนคร : ศุภสภา, 2504), 144-146.

วัดราชคฤห์วรวิหาร

วัดราชคฤห์เดิมชื่อวัดบางยี่เรือใน บางยี่เรือมอญ หรือ วัดวังน้ำวน ตามประวัติกล่าวว่าสร้างโดยนายกองมอญที่อพยพมา พึ่งพระบรมโพธิสมภารสมัยอยุธยาตอนปลาย เมื่อถึงสมัยธนบุรี กล่าวกันว่าพระยาพิชัยดาบหักได้บูรณะวัดแห่งนี้ สร้างอุโบสถ (วิหารใหญ่) และปราสาทบริวารด้านหน้า ข้อมูลจากพงศาวดาร กล่าวถึงเหตุการณ์เสียกินเขมรที่เฝ้าสวนหลังวัดบางยี่เรือ และการเสด็จมาวิปัสสนาของพระเจ้าตากสินยังวัดบางยี่เรือใน³⁴ สะท้อนถึงสภาพโดยรอบวัดในเวลานั้นว่ามีลักษณะเป็น วัดป่าหรือวัดกลางสวนสลัป่ารก สืบมาในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระสุเมธน้อย หนึ่งในสามพระเถระ ฝ่ายรามัญ (มอญ) มาปกครองวัดแห่งนี้³⁵ และน่าจะทวีบทบาท สำคัญมากยิ่งขึ้นในเวลานั้นด้วยเป็นวัดเดียวของย่านที่ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์อย่างยิ่งใหญ่ภายใต้การอุปถัมภ์ของเจ้าพระยา- พระคลัง (หน) ปรากฏหลักฐานการสร้างภูเขาจำลองประดิษฐาน

³⁴ หนูมาน กรมฐาน, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพัน จันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบุรุษ และเอกสารอื่น (กรุงเทพฯ : สาม ลดาการพิมพ์, 2551), 114.

³⁵ ทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : องค์การคำคุรุสภา, 2503), 30.

พระธาตุเจดีย์ขึ้นใน พ.ศ. 2334 ก่อนสร้างมณฑปประดิษฐานพระพุทธรูปเพิ่มเติมใน พ.ศ. 2342³⁶ ต่อเนื่องมาถึงกรมสมเด็จพระเดชาดิศร หลานของท่านได้สร้างอุโบสถหลังใหม่ขึ้นด้านหน้าของภูเขาจำลองในรัชกาลที่ 3³⁷ จากประวัติวัดสามารถแบ่งกลุ่มสิ่งก่อสร้างออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มอาคารที่มีตำนานการสร้างสมัยอยุธยา-ธนบุรี

ได้แก่ วิหารใหญ่ (อุโบสถเก่า) วิหารน้อย และปรางค์ กล่าวกันว่าสร้างขึ้นโดยพระยาพิชัยดาบหัก แขนงกลุ่มอาคารดังกล่าวในปัจจุบัน ประกอบด้วย วิหารใหญ่ (อุโบสถเก่า) เป็นประธาน มีเจดีย์บริวารประจํามุมทั้งสี่ และวิหารน้อยขนานด้านข้าง ห่างไปทางด้านหน้ามีเจดีย์ทรงเครื่อง และปรางค์ ซึ่งตั้งเอกเทศไม่สมมาตรกับเจดีย์บริวารอื่นๆ

³⁶ กรมศิลปากร, กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์, การสำรวจจารึกวัดราชคฤห์, เข้าถึงเมื่อ 1 ต.ค. 2565, เข้าถึงจาก<https://www.finearts.go.th/promotion/view/21359-การสำรวจจารึกวัดราชคฤห์วรวิหาร>. วัชรญาณ, **วรรณคดี เจ้าพระยาพระคลัง (หน)**, เข้าถึงเมื่อ 1 ต.ค. 2565, เข้าถึงจาก <https://vajirayana.org/วรรณคดี-เจ้าพระยาพระคลัง-หน/กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์>

³⁷ กรมศิลปากร, **วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์**, จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2525), 264.

การสร้างเจดีย์บริวารประจํามุมทั้งสี่ของอุโบสถ และรูปแบบเจดีย์ทรงเครื่องในผังเพิ่มมุมตั้งแต่มุมฐานถึงบัลลังก์เป็นลักษณะพิเศษของผังและเจดีย์ในสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว³⁸ ต่างจากผังวัดสมัยอยุธยาตอนปลายที่มักสร้างอุโบสถเป็นประธานมีเจดีย์วางคู่กันทางด้านหน้า หรือทำอุโบสถ³⁹ อาทิ วัดพระยาแมน วัดชุมพลนิกายาราม จ.พระนครศรีอยุธยา และกลุ่มวัดที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายในกรุงเทพฯ อาทิ วัดสุวรรณาราม วัดราชสิทธิาราม วัดดุสิตาราม ซึ่งวัดกลุ่มหลังนี้แม้มีการสร้างเจดีย์ประจํามุมทั้งสี่ เป็นปรางค์คู่หน้าและเจดีย์ทรงเครื่องคู่หลัง แต่น่าจะเป็นงานสร้างใหม่พร้อมอุโบสถในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1⁴⁰ โดยการสร้างเจดีย์ทรงเครื่องประจํามุมทั้งสี่จะเป็นแบบแผนนิยมอย่างมากในแผนผังวัดสมัยรัชกาลที่ 3⁴¹

³⁸ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2551), 169-170.

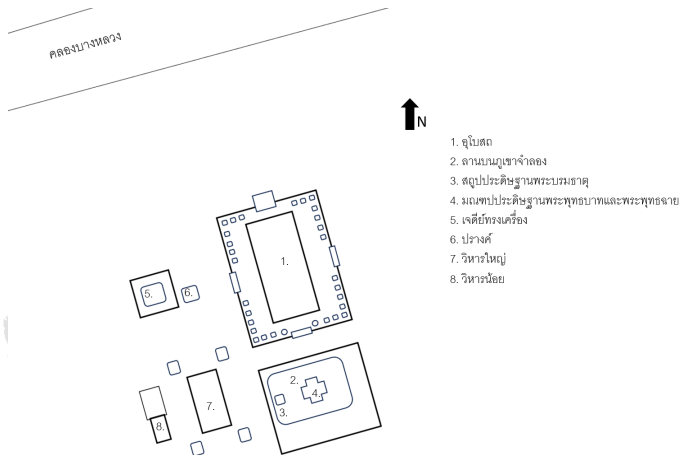
³⁹ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, 2544), 50-51.

⁴⁰ พระประสิทธิวิริยคุณ, เรียบเรียง, ประวัติวัดดุสิตาราม (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2502), 3.

⁴¹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ, 51-52, 185-186.

2. กลุ่มสิ่งก่อสร้างที่สถาปนาขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์

ตอนต้น ได้แก่ ภูเขาจำลอง ใช้เป็นประธานของเขตพุทธาวาสที่สถาปนาใหม่ เมื่อได้สร้างอุโบสถขึ้นทางด้านหน้าในสมัยรัชกาลที่ 2-3 อุโบสถมีเจดีย์รายทรงเครื่อง 28 องค์ ที่มีหลักฐานระบุว่าสร้างขึ้นตามคติอิตติพุทธร (ภาพที่ 42)

ภาพที่ 42 แผนผังเขตพุทธาวาส วัดราชคฤห์วรวิหาร กรุงเทพฯ

วิหารใหญ่ (อุโบสถเก่า)

เป็นอาคารแบบประเพณี แบบมีมุขโถงหน้า-หลังรองรับหลังคาชั้นซ้อน หลังคาจั่วประดับเครื่องล่ายอง ช่อฟ้าใบระกาหางหงส์ สำหรับรว้งผึ้ง และคันทวยรับปีกหลังคา รวมถึงซุ้มประตูทรงยอดปราสาท การทำฐานสิงห์แอ่นโค้ง (ภาพที่ 43) และการเจาะช่องเว้ารูปโค้งแหลมบนผนังอาคาร เป็นแบบอย่างที่สืบจาก

สมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น วัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ อุโบสถวัด
 ปราสาท จ.นนทบุรี ทั้งมีการใช้เสารับมุขโถงหน้า-หลังในผังแปด
 เหลี่ยมมีบัวหัวเสารูปโถแบบสมัยอยุธยาตอนกลางร่วมด้วย หาก
 เป็นงานเดิมแต่แรกสร้างอาจแสดงถึงการตกค้างของรูปแบบงาน
 ช่างเก่าในสมัยอยุธยาตอนปลาย-ธนบุรีในพื้นที่ได้ รูปแบบที่เกิดขึ้น
 ในงานซ่อมปรับปรุงในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาย่อม
 ปรากฏร่วมด้วย ได้แก่ หน้าบันและหน้าอุตปิกนกประดับลาย
 ดอกไม้ประเภทเครือเถาเคล้ากัน พื้นลายประดับกระจกเป็นแบบ
 ลายที่เกิดขึ้นและนิยมอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3⁴² และ
 งานซ่อมฝีมือช่างชาวบ้านที่ไม่เข้าใจในรูปแบบแล้ว อาทิ ประตู
 ด้านหลังเดิมคงเป็นประตูซุ้มบันแถลง แต่ผ่านการซ่อมแซมแปลงไม่
 ทำองค์ประกอบเครื่องล่ายองและก่อผนังปิดช่องประตู รวมถึง
 ประตูด้านข้างซึ่งอาจเป็นการเจาะเพิ่มเติมสังเกตได้จากรูปแบบซุ้ม
 ที่เป็นงานสมัยใหม่แล้ว ดังนั้นรูปแบบวิหารหลังนี้จึงเป็นงานสร้างที่
 สืบเนื่องรูปแบบจากสมัยอยุธยาตอนปลายอาจสร้างขึ้นในสมัย
 ธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อพิจารณาร่วมกับแผนผังเชื่อว่า

⁴² สันติ เล็กสุขุม, ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: ด่านสุท
 ธการพิมพ์, 2548), 97.

น่าจะผ่านการบูรณะองค์ประกอบเสริมเพิ่มเติมอีกครั้งในสมัย
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3

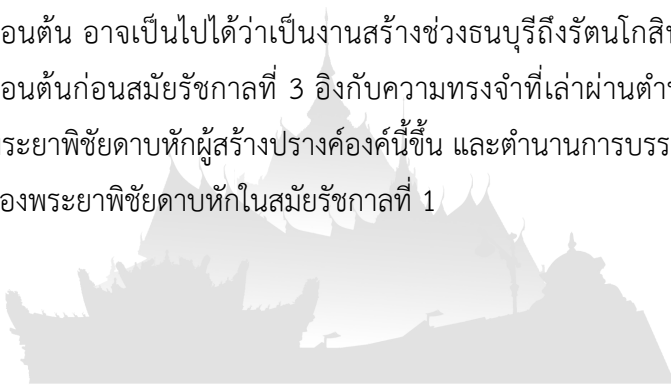

ภาพที่ 43 วิหาร (อุโบสถเก่า) วัดราชคฤห์วรวิหาร กรุงเทพฯ

ปราสาทพระยาพิชัยดาบหัก

ตั้งอยู่ด้านหน้าวิหารใหญ่เอื้องกับเจดีย์ทรงเครื่อง มีรูปแบบ
สืบเนื่องจากปราสาทสมัยอยุธยาตอนปลายดั่งสังเกตได้จากการทำ
ฐานเขียงรองรับฐานสิงห์ 4 ฐาน ถัดขึ้นไปเป็นเรือนธาตุและ
ส่วนยอดทรงฝักข้าวโพด ทั้งหมดตั้งแต่ฐานเขียงถึงยอดอยู่ในผังเพิ่ม
มุม แต่การประดับพระพุทธรูปในจระนำซุ้มเป็นพัฒนาการของ
ปราสาทขนาดเล็กในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว (ภาพที่ 44)
ฐานเขียงด้านล่างสุดต่างจากรูปแบบฐานในผังแปดเหลี่ยม เจาะช่อง

หน้าต่างวงศ์อังเป็นแบบอย่างนิยมมากกว่าในสมัยรัตนโกสินทร์
 รัชกาลที่ 3 รูปแบบของปราสาทวัดราชคฤห์อาจเทียบได้กับปราสาทที่
 มุมพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ ซึ่งมีหลักฐาน
 เอกสารที่ทำให้เชื่อว่าอาจเป็นงานสร้างตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์
 รัชกาลที่ 1 หรือต้นรัชกาลที่ 3⁴³ ดังนั้นจึงกำหนดอายุปราสาท
 วัดราชคฤห์ได้ในช่วงหลังสมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์
 ตอนต้น อาจเป็นไปได้ว่าเป็นงานสร้างช่วงธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์
 ตอนต้นก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 อิงกับความทรงจำที่เล่าผ่านตำนาน
 พระยาพิชัยดาบหักผู้สร้างปราสาทองค์นี้ขึ้น และตำนานการบรรจุอัฐิ
 ของพระยาพิชัยดาบหักในสมัยรัชกาลที่ 1

⁴³ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ, 135.

ภาพที่ 44 ปรางค์พระยาพิชัยดาบหัก วัดราชคฤห์วรวิหาร กรุงเทพฯ

วิหารน้อย

หลวงพ่อประสพสุข หรือหลวงพ่อนอนหงาย วัดราชคฤห์ (ภาพที่ 45) เป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ของวัด ตำนานว่าสร้างมาแต่สมัยอยุธยาตอนกลางโดยสมเด็จพระเอกาทศรถ และได้รับการซ่อมใหม่โดยพระยาพิชัยดาบหักในสมัยธนบุรี จากตำแหน่งของอาคารมีความเป็นไปได้ว่าน่าจะเป็นวิหารขนาดเล็กคู่กับอุโบสถหลังเก่า (วิหาร) ก่อนการสร้างภูเขาจำลองและอุโบสถหลังใหม่ ต้นกรุงรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 45 หลวงพ่อประสพสุข วัดราชคฤห์วรวิหาร กรุงเทพฯ

พระพุทธรูปประทับนอนหงายยื่นพระบาทเลยแท่นบรรทม ออกมา และมีพระพุทธรูปสาวกถวายวันทาเบื้องพระบาท แสดงความเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติในชาติวัฏจักรนปรีวรรต ตอนถวายพระเพลิงที่เมืองกุสินารากล่าวถึงเหตุการณ์อัศจรรย์ไม่สามารถจุดไฟถวายพระเพลิงพระหีบทองได้ด้วยเทพยดาอพระมหากัสสปะเสด็จมา เมื่อท่านกราบเบื้องพระบาทพระพุทธเจ้า เกิดปาฏิหาริย์พระพุทธรูปบาทเลื่อนออกจากหีบทองรับพระหัตถ์ของท่าน เดิมในสภาพสมบูรณ์อาจเคยมีโลงพระศพเป็นงานเครื่องไม้ครอบอีกทีหนึ่ง แต่ไม่ว่าจะเคยมีโลงครอบอีกชั้นหรือไม่ก็ทำตามพระพุทธรูปองค์นี้แสดงถึงอิสระทางความคิดของช่างท้องถิ่นในการสร้างพระพุทธรูปในรูปแบบที่แตกต่างจากงานทั่วไป อย่างไรก็ตามรูปแบบที่ปรากฏในปัจจุบันย่อมผ่านการบูรณะมาหลายครั้ง สะท้อนผ่านตำนานว่ามีการขยายให้ใหญ่ขึ้นในคราวซ่อมของพระยาพิชัยดาบหัก

รูปแบบพระพักตร์ออกกลม แยมพระโอษฐ์เล็กน้อยอาจเป็นฝีมือช่างสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1- รัชกาลที่ 2

จากที่กล่าวมาพบว่างานพุทธศิลป์ในกลุ่มที่มีตำนานเกี่ยวข้องกับพระยาพิชัยดาบหัก ปรากฏพระยาพิชัยดาบหักและวิหารใหญ่มีรูปแบบบางประการสืบเนื่องจากสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยอาคารกลุ่มนี้ทั้งหมดล้วนผ่านการซ่อมมาหลายครั้ง รูปแบบโดยรวมที่ปรากฏในปัจจุบันจัดอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ภูเขาจำลองประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ และ พระพุทธรูป

ภูเขาวัดราชคฤห์ถือเป็นเขามอรุ่นแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 46) ตัวเขามอสร้างขึ้นจากหินฟองน้ำ เนื้อความในกลอนและรายจารึกเรื่องสร้างภูเขาทองที่วัดราชคฤห์ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ประพันธ์ขึ้นระบุว่าท่านสร้างภูเขานี้ขึ้นใน พ.ศ. 2334 เพื่อประดิษฐานสถูปทอง (เจดีย์เพิ่มมุมขึ้นจากปูนผสมรูปหอม) บรรจุพระบรมธาตุพระพุทธรูปเจ้า ถวายนามว่า “มหาสุคนธ์เจดีย์” มีการตกแต่งภูเขาอย่างสวยงามเลียนธรรมชาติ มีถ้ำ อาศรมดาบสน้อยใหญ่ น้ำพุ บ่อปลา และรูปสรรพลัคนานาชนิด อาทิ กวาง ชะมด ช้าง เสือ หมี หมู แรด กระแต กระต่าย เพื่อบูชาพระบรมธาตุให้ผู้สร้างสมปรารถนามรรผลสู่นิพพาน หรือหากยังไม่ล่วงขอให้เกิดเป็นมนุษย์ในตระกูลกษัตริย์ เป็นปราชญ์ฉลาดในพระธรรมรส

ประกอบด้วยสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าแห่งเมืองราชคฤห์ หนึ่งในนั้นคืออุทยานประเทศให้ดังมดั่งอุทยานของพระอินทร์⁴⁴ นำไปสู่นามพระราชทานว่า “วัดราชคฤห์”

ภาพที่ 46 ภูเขาจำลองวัดราชคฤห์วรวิหาร กรุงเทพฯ

ที่มา : สื่อออนไลน์ “คิดอย่าง”, เข้าถึงเมื่อ 12 สิงหาคม 2565, เข้าถึงจาก

https://twitter.com/arch_kidyang/status/1300799462579662850/photo/1

ต่อมาใน พ.ศ. 2342 ท่านได้สร้างมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปและพระพุทธรูปจำลองขึ้น ข้อความจารึกบนรอยพระบาทระบุว่า “...วันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒ จุลศักราช ๑๑๖๑ ปีมะแมเอกศก เจ้าพระยาพระคลังหล่อลายลักษณ์พระพุทธรูปฉลององค์สมเด็จพระพุทธเจ้าไว้ในศาสนาจงเป็นปัจจัย (แก่) พระนิพพานขอแผ่กุศลนี้ ให้แก่สมณอาณาประชาราษฎรแล

⁴⁴ วัชรญาณ, วรรณคดี เจ้าพระยาพระคลัง (หน).

สรรพสัตว์ทั้งปวงจงทั่ว...”⁴⁵ และระยะสุดท้ายมีการบูรณะปรับเปลี่ยนกฎเขาลูกนี้ไปเป็นกฎเขาจำลองพระพุทธรูปที่เขาสังฆพันธ์ศรีสระบุรี ระหว่างรัชกาลที่ 4 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 ได้แก่การสร้างเทวรูปเจ้าพ่อเขาคงและศาล เป็นรูปเทพารักษ์แต่งกายแบบไทยนั่งชันเข่าบ่งว่าน่าจะสร้างขึ้นเลียนเจ้าพ่อเขาคงที่รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ รวมถึงการใส่องค์ประกอบอื่น ๆ เพิ่มเติม ได้แก่ สะพานนาคนขึ้นเขา 2 ผัง ยักษ์คู่หน้าทางขึ้นดาดและอาคาร (สังฆพันธ์ดาด) ซึ่งอาจถูกเพิ่มเติมเข้าอีกภายหลังเมื่อเกิดความนิยมเทศกาลรอยพระพุทธรูปจำลองขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5⁴⁶ การสร้างกฎเขาจำลองที่วัดราชคฤห์จึงเป็นตัวแทนที่สะท้อนถึงบทบาทของวัดในฐานะที่แสวงบุญของกรุงเทพฯ และบทบาทความสำคัญของวัดที่มีต่อความเจริญของย่านในสมัยรัตนโกสินทร์ระยะแรก

⁴⁵ กรมศิลปากร, กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์, การสำรวจจารึกวัดราชคฤห์

⁴⁶ สิริเดช วัชรานต์, “การเปลี่ยนแปลงและความหมายของกฎเขาจำลองวัดราชคฤห์ ธนบุรี” หน้าจั่ว ว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย ปีที่ 17, ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2563): 219-220.

อุโบสถ

ภาพที่ 47 อุโบสถวัดราชคฤห์วรวิหาร กรุงเทพฯ

หลักฐานเอกสารระบุว่ากรมสมเด็จพระเดชาดิศรสร้างขึ้นใหม่ จากรูปแบบอาคารทรงตึกก่ออิฐขึ้นไปถึงส่วนของหน้าบัน มีจันทน์หรือเพิงยื่นออกไปทางด้านหน้าและด้านหลัง (ภาพที่ 47) หน้าบันประดับลวดลายต้นไม้ที่แตกกิ่งขึ้นมาจากแนวล่างของกรอบหน้าบัน มีดอกไม้ประดับเกสรด้วยถ้วยชามกระเบื้องเรียงในแนวกว้างของหน้าบัน ซึ่งสัมพันธ์กับรูปแบบอาคารทรงตึก และลายต้นไม้แห่งชีวิต (Tree of Life) ที่ปรากฏความนิยมในศิลปะอยุธยาตอนปลายสืบมาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น อุโบสถวัดเขียน จ.นนทบุรี อุโบสถวัดชมพูเวก จ.นนทบุรี อุโบสถวัดมหาธาตุ จ.เพชรบุรี อุโบสถวัดไชยทิศ กรุงเทพฯ ต่างไปจากอาคารแบบพระราชนิยม รัชกาลที่ 3 ที่นิยมก่อเสาแท่งสี่เหลี่ยมทึบขนาดใหญ่รองรับชายคาเฉลียงโดยรอบอาคาร อันเป็นต้นแบบแพร่หลาย

ในงานสร้างใหม่ของบรรดาเจ้านายและขุนนางในเวลานั้นมากกว่า อาจเป็นไปได้ว่าอุโบสถหลังนี้อาจเริ่มก่อสร้างมาแล้วตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 ต่อเนื่องถึงรัชกาลที่ 3

อนึ่ง การสร้างเจดีย์ทรงเครื่องเป็นบริวารล้อมรอบอุโบสถ วัดราชคฤห์ ถือเป็นหนึ่งในตัวอย่างของการออกแบบรูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น เจดีย์บริวารล้อมรอบวิหาร พระพุทธไสยาสน์ วัดราชโอรสารามฯ เจดีย์รายล้อมระเบียงคดวัดพระเชตุพนฯ เจดีย์รายล้อมรอบอุโบสถวัดเทพธิดาราม การปรากฏขึ้นที่วัดราชคฤห์ย่อมแสดงถึงอิทธิพลงานในพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 3 ที่มีอิทธิพลต่องานสร้างของบรรดาขุนนางในรัชกาลของพระองค์⁴⁷ โดยเจดีย์รายล้อมรอบอุโบสถวัดราชคฤห์ประกอบด้วยเจดีย์ทรงเครื่อง จำนวน 28 องค์ และเจดีย์ทรงระฆังชนาบ้าง ประตูกำแพงแก้วด้านหลัง 2 องค์ ในประวัติวัดระบุว่าเจดีย์ทรงเครื่องหมายถึงอดีตพุทธ ซึ่งภายหลังทางวัดได้นำป้ายชื่ออดีตพุทธเจ้าไปติดเพิ่มเติม

⁴⁷ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ, 187-188.

วัดอินทารามวรวิหาร

วัดอินทาราม หรือวัดบางยี่เรือนอก เป็นวัดโบราณมาแต่สมัยอยุธยา เริ่มมีบทบาทสำคัญเกี่ยวข้องกับราชสำนักมากขึ้นในสมัยธนบุรี ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร และประชุมหมายรับสั่งในสมัยกรุงธนบุรีว่าเป็นวัดที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเสด็จมาบำเพ็ญพระกรรมฐาน บำเพ็ญศีล และทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกุฏิถึง 120 หลังอารธนาภิกษุฝ่ายคณะวิปัสสนามาจำศีล และทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป เจดีย์ วิหาร คูริมพระอุโบสถ และแผ้วถางขยายพื้นที่วัดให้กว้างขึ้นกว่าเดิม ทั้งยังเป็นสถานที่ตั้งพระเมรุและพระราชกุศลบังสุกุลแก่พระบรมวงศานุวงศ์และเจ้านายหลายพระองค์ในสมัยนั้น ได้แก่ สมเด็จพระพันปีหลวง-กรมพระเทพามาตย์ กรมขุนอินทรพิทักษ์ พระเจ้านราสุริยวงศ์ หม่อมเจ้าแสง พระยาสุโขทัย พระยาพิไชโยยสวรรค์ รวมถึงเป็นสถานที่ฝังหีบศพ และพระราชทานเพลิงพระศพของ

สมเด็จพระเจ้า-ตากสิน⁴⁸ ประวัติการก่อสร้างวัดอินทารามปรากฏอีกครั้งในคราวบูรณะวัดครั้งใหญ่ในรัชกาลที่ 3 ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระยาศรีสหเทพ (ศรีเพ็ง)⁴⁹ งานก่อสร้างน่าจะเสร็จสิ้นก่อน พ.ศ. 2376 อันเป็นปีที่นายมี มหาดเล็กแต่งกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบุว่า หลังเสร็จการบูรณปฏิสังขรณ์ รัชกาลที่ 3 ทรงพระราชทานนามวัดว่า “อินทาราม” การบูรณปฏิสังขรณ์ในครั้งนั้นมีการขยายพื้นที่วัดและสถาปนาเขตพุทธาวาสขึ้นใหม่ จนอาจนับเป็นวัดที่มีสิ่งก่อสร้างสวยงามใหญ่โตที่สุดของพื้นที่ตอนในคลองบางหลวงเวลานั้น

อย่างไรก็ตามหลังจากการสถาปนาครั้งนั้นวัดอินทารามทรุดโทรมลงตามลำดับเนื่องจากขาดผู้บำรุง จนสมัยรัชกาลที่ 5 ทางราชการอาราธนาพระทักษิณคณิศรจากวัดโพธิ์นิมิตรมาปกครองวัดอินทารามใน พ.ศ. 2448 จึงเริ่มมีการฟื้นฟูซ่อมแซม

⁴⁸ หนูมาน กรรมฐาน, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบุรุษ และเอกสารอื่น (กรุงเทพฯ : สามลดาการพิมพ์, 2551), 517. ศรีนิล น้อยบุญแนว, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบรัดเล. พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : สามลดา, 2554), 145, 169. ยัม ปันทยางกูร, ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2523), 5, 11, 23, 30, 46.

⁴⁹ กรมศิลปากร, ตำนานพระอารามหลวง, พิมพ์ครั้งที่ 9 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2563), 22.

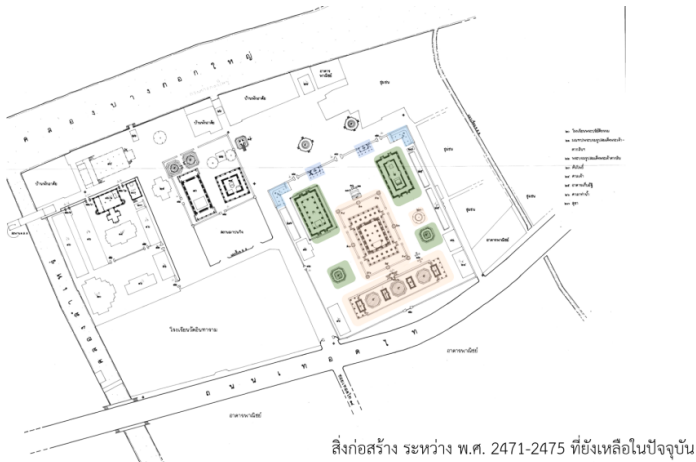
สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ รวมถึงสิ่งก่อสร้างใหม่ขึ้นในสมัยนั้น ที่ยังปรากฏอยู่ในปัจจุบัน อาทิ กุฏิ หอสมุดมณฑลทรงตึกแบบตะวันตก รวมถึงศาลาภิรมย์ภักดี มีตัวเลข 131 บนหน้าบันศาลาน่าจะหมายถึง ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455) ปีที่สร้างศาลาหลังนี้ขึ้นภายหลังจากที่พระยาภิรมย์ภักดี หรือนายบุญรอด เศรษฐบุตร หันมาทำกิจการรับส่งคนโดยสารระหว่างตลาดพลูและท่าหน้าราชวงศ์นับแต่ พ.ศ. 2453 และก่อตั้งบริษัทบางหลวงทำธุรกิจเรือโดยสารอย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2456⁵⁰ นับเป็นยุคแห่งการพัฒนาวัดสืบเนื่องมาโดยลำดับจนถึงปัจจุบัน (ภาพที่ 48)

ภาพที่ 48 ศาลาภิรมย์ภักดี ศาลาท่าน้ำอินทราภิรมย์วิหาร กรุงเทพฯ

⁵⁰ เสาวรส รัตนเกียรติ, เป็ดชีวิต ประจวบ ภิรมย์ภักดี นักปรุงเบียร์คนแรกของไทย ผู้สืบทอดตำนาน “ตราสิงห์”, ศิลปวัฒนธรรม สิงหาคม 2536, เผยแพร่วันที่ 8 มกราคม พ.ศ.2565, เข้าถึงเมื่อ 30 มกราคม 2566, เข้าถึงจาก https://www.silpa-mag.com/history/article_45053

แผนผังประกอบด้วย **1. กลุ่มอาคารในเขตพุทธาวาสเก่า** ตามพระราชพงศาวดารระบุถึงการบูรณะในสมัยธนบุรี ก่อน ทรุดโทรมลงอย่างมากจนนำไปสู่การบูรณะครั้งใหญ่ใน สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 ประกอบด้วยมวิหาร (อุโบสถเก่า) เป็นประธาน มีเจดีย์คู่ด้านหน้า และมีวิหารขนาดย่อมในผังจัตุรัส วางในแนวแกนขนานกับอุโบสถ รูปแบบแผนผังแกนคู่คล้ายกับ แผนผังระยะแรกของวัดราชคฤห์ และวัดอรุณราชวราราม ซึ่งวัดเหล่านี้ล้วนเป็นวัดมีบทบาทสำคัญในสมัยธนบุรีรูปแบบผัง ดังกล่าวอาจมีอยู่ก่อนหน้านี้นี้ตั้งแต่สมัยธนบุรี **2. กลุ่มอาคารในเขต พุทธาวาสใหม่ที่พระยาศรีสหเทพ** สถาปนาขึ้นใหม่อย่างใหญ่โต มีอุโบสถเป็นประธาน ด้านหน้าขนาบด้วยวิหารหอไตร และ ศาลาการเปรียญ ด้านหลังมีปรางค์บริวารขนาบข้าง และปิดท้าย ด้วยหมู่เจดีย์ทรงเครื่อง 3 องค์สลับวิหารกุฏิ (ภาพที่ 49)

ภาพที่ 49 แผนผังวัดอินทารามวรวิหาร กรุงเทพฯ
(ปรับปรุงจากแผนผังของสำนักโบราณคดี กรมศิลปากร)

วิหาร (อุโบสถเก่า) และวิหารน้อย

ตัวอาคารทั้งสองหลังได้รับการบูรณะใหม่ทั้งหมด เอกสารประวัติวัดระบุว่าเดิมเป็นอาคารก่อผนังที่บไม่มีหน้าต่าง เพิ่งมาเจาะเพิ่มในคราวบูรณะสมัยท่านเจ้าคุณทักษิณคณิศร เป็นเจ้าอาวาสตรงกับสมัยรัชกาลที่ 5 ข้อมูลในหนังสือประวัติวัดระบุว่าวิหาร (อุโบสถเก่า) และวิหารน้อยในเวลานั้นทรุดโทรมมากเครื่องหลังคาพังทั้งหมด เหลือเพียงผนังแค่ระดับฐานปัทมเท่านั้น⁵¹ ทั้งนี้ข้อมูลใน

⁵¹ สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล, ที่ระลึกในการทอดผ้ากฐินพระราชทานของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ณ วัดอินทาราม (ใต้) ตลาดพลู ธนบุรี กรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ : สลากกินแบ่งรัฐบาล, 2522), 84, 86-88.

รายงานการบูรณะวัดอินทาราม พ.ศ.2452 รายงานสภาพเดิมของวิหาร (อุโบสถเก่า) ว่าเคยมีเสาปูนรองรับช่อหลังคา ซึ่งวัดขอลดเสาปูนออกโดยใช้ผนังรับช่อแทน และหน้าจั่วประดับฝาโถและชามเก่าทรุดโทรมมากจึงทำขึ้นใหม่ ส่วนรูปทรงภายนอกบูรณะตามเดิม⁵² ภายในวิหาร (อุโบสถเก่า) มีพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายจำนวนมากที่อาจสะท้อนถึงการใช้งานต่อเนื่องมาแต่ระยะแรกของการสร้างวัด และยังมีพระพุทธรูปองค์สำคัญที่กล่าวกันว่าเป็น “พระพุทธรูปฉลองพระองค์” ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น และมีพระศรีรังคารของพระองค์บรรจุภายในใต้ฐาน⁵³ (ภาพที่ 50)

⁵² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศ.6/31 (อ) เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องปฏิสังขรณ์วัดอินทาราม กรุงเทพฯ (4-6 พฤศจิกายน 128).

⁵³ กรมศิลปากร, **วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์**, 282. อนึ่ง ธรรมเนียมในสมัยรัตนโกสินทร์เวลานั้น อาทิ ในงานพระเมรุมาศพระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกในรัชกาลที่ 1 หลังถวายพระเพลิงเสร็จ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้แห่พระอังคารไปลอยตามพระราชประเพณี เพิ่งเกิดธรรมเนียมบรรจุพระอังคารใต้ฐานพระพุทธรูปเป็นครั้งแรกในงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5). กรมศิลปากร, **งานพระเมรุมาศ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์**, จัดพิมพ์ทูตเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 528), 95, 117, 232.

ขนาดและตำแหน่งที่ตั้งแสดงความสำคัญรองจากพระประธานและฐานที่ต่อเพิ่มออกมาแสดงให้เห็นว่าเป็นงานเพิ่มเติมภายหลังกลุ่มพระพุทธรูปเก่าด้านหลัง พระพุทธรูปดังกล่าวเป็นพระสำริดปางสมาธิพ้องกับข้อมูลในพระราชพงศาวดารที่ระบุว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมีพระราชประสงค์จะหล่อพระพุทธรูปให้ต้องด้วยพุทธลักษณะตามพระบาลี และให้ช่างปั้นพระพุทธรูปต้นแบบคือ “..พระสมาธิองค์หนึ่งยืนองค์หนึ่ง...”⁵⁴

ภาพที่ 50 พระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระเจ้าตากสิน วิหาร (อุโบสถเก่า)

⁵⁴ หนูมาน กรรมฐาน, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบุรุษ และเอกสารอื่น, 116-117. ศรีนิล น้อยบุญแนว, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบรัดเล, 125.

พระพุทธรูปองค์นี้มีเม็ดพระเศรทำเป็นหนามแหลมขนาดเล็ก พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระโอษฐ์บางมีหยักเล็กน้อย พระพักตร์นี้คล้ายพระพุทธรูปรัชกาลที่ 3 ที่เรียกว่า “พระพักตร์อย่างหุ่น”⁵⁵ รวมถึงแผ่นสังฆาฏิเป็นแผ่นใหญ่พาดผ่านกลางพระวรกายอันเป็นลักษณะที่ปรากฏชัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่ทว่าพระวรกายตันกว่าพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ดังนั้นพระพุทธรูปองค์นี้จึงมีทั้งรูปแบบที่สืบต่อจากสมัยอยุธยาและการเปลี่ยนแปลงคาบเกี่ยวกับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก่อนรัชกาลที่ 3⁵⁶ อนึ่ง สภาพก่อนการบูรณะ พ.ศ. 2565 พบร่องรอยตะกั่วที่ใช้เชื่อมต่อพระเศียรกับพระวรกายตันรักแตกเป็นแนวยาวที่กลางพระศอก การตรวจสอบภายในพบเพียงรอยร้าวเล็กน้อย จึงน่าเป็นการเชื่อมเพื่อเสริมความแข็งแรงในงานซ่อมครั้งใดครั้งหนึ่งในอดีต

เจดีย์กุฎาติ

เจดีย์คู่ด้านหน้าวิหาร (อุโบสถเก่า) ประกอบด้วยเจดีย์ทรงเครื่อง ยอดบัวกลุ่ม เชื่อกันว่าบรรจุพระบรมอัฐิของสมเด็จพระ

⁵⁵ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, (กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2556), 517.

⁵⁶ ประภัสสร ชูวิเชียร, ศิลปะกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ : มติชน, 2562), 112.

พระเจ้าตากสิน และเจดีย์เพิ่มมม ยอดเป็นปล้องไฉน บรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระอัครมเหสี⁵⁷ (ภาพที่ 51) แผนผังการสร้างอุโบสถเป็นประธาน โดยมีเจดีย์วางคู่กันทางด้านหน้าเป็นระบบที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย แม้การสร้างเจดีย์ทรงเครื่องกับเจดีย์เพิ่มมมวางขนานกันด้านหน้าอุโบสถจะไม่ได้เป็นแบบอย่างที่ยึดทั่วไป แต่ปรากฏอยู่บ้างในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น วัดเขียนพระนครศรีอยุธยา⁵⁸ รูปแบบเจดีย์เพิ่มมม และเจดีย์ทรงเครื่องของวัดอินทาราม มีขนาด แผนผัง องค์ประกอบส่วนฐานประทักษิณ และองค์ระฆังในผังเพิ่มมมขนาดใหญ่เหมือนกันต่างจากเจดีย์เพิ่มมมแบบมีบัวคลุม (ทรงเครื่อง) ตามมาตรฐานนิยมสมัยรัตนโกสินทร์ ที่องค์ระฆังถูกลดความสำคัญลงและมีมมขนาดเล็ก และถือว่า เจดีย์ทรงสี่เหลี่ยมเพิ่มมม ถัดจากฐานประทักษิณขึ้นมาเป็นฐานสิงห์ 1 ฐานรองรับฐานเชิงบาตร 2 ฐานรับองค์ระฆัง-บัลลังก์ในผังเหลี่ยมเพิ่มมม เหนือขึ้นไปเป็นปล้องไฉน และปลีตามลำดับ รูปแบบขาสิงห์ที่บัวหลังสิงห์โค้งต่อเนื่องกับขาสิงห์ไม่ใช่

⁵⁷ สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล, ที่ระลึกในการทอดผ้ากฐินพระราชทานของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ณ วัดอินทาราม (ใต้) ตลาดพลู ธนบุรี กรุงเทพฯ, 86. กรมการศาสนา, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525), 266.

⁵⁸ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2561), 281.

ลวดบัวคว่ำ และรูปแบบเจดีย์ทรงดังกล่าวที่ไม่ได้เป็นแบบที่นิยมเป็นหลักในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว ดังนั้นจึงอาจเป็นการล้อกับแบบเดิมของเจดีย์ที่อาจสร้างอยู่ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ส่วนเจดีย์ทรงเครื่อง ถัดจากฐานประทักษิณขึ้นมาเป็นฐานสิงห์ 2 ฐานและบัวทรงกลุ่มรองรับกระชัง-บัลลังก์ในผังเหลี่ยมเพิ่มมุม เหนือขึ้นไปเป็นบัวกลุ่มเถา และปลียอดตามลำดับ ต่างจากเจดีย์ทรงเครื่องสมัยอยุธยาที่นิยมทำบัวกลุ่มรองรับกระชังในผังกลมเสมอ⁵⁹ หลักฐานในสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงธนบุรีปรากฏภาพเจดีย์ทรงเครื่องทั้งแบบที่มีบัวกลุ่มในผังเพิ่มมุม และแบบมีบัวกลุ่มในผังกลมรองรับกระชัง⁶⁰ ดังนั้นรูปแบบเจดีย์ทรงเครื่ององค์นี้จึงอาจเป็นงานสร้าง หรือบูรณะขึ้นในสมัยธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ดังนั้นจากตำแหน่งที่ตั้งของเจดีย์ทั้งสองในแผนผังและรูปแบบทางศิลปกรรมเชื่อว่าเจดีย์คู่อาจมีมาแต่แรกคราวบูรณะหรือสร้างขึ้นใหม่ในสมัยธนบุรี จึงยังคงลักษณะบางประการสืบจากสมัยอยุธยาตอนปลายดังปรากฏชุดฐานที่ต่างจากแบบแผน

⁵⁹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2556), 64, 66.

⁶⁰ สำนักนายกรัฐมนตรี, สมุดภาพไตรภูมิบูรณฉบับกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: ยูไนเตดโปรดักชั่น, 2525), 18, 42.

มาตรฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หากเป็นเช่นนั้นเจดีย์ทั้งสองอาจแสดงรูปแบบการสืบเนื่องของเจดีย์สี่เหลี่ยมเพิ่มมุม และการปรับเปลี่ยนรายละเอียดบางประการของเจดีย์ทรงเครื่องสมัยธนบุรี⁶¹

ภาพที่ 51 เจดีย์กุฎาติ ด้านหน้าวิหาร (อุโบสถเก่า)

เขตพุทธาวาสใหม่

สภาพในปัจจุบันเชื่อว่ายังคงรักษาแผนผังและองค์ประกอบเดิมของวัดที่สถาปนาขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ค่อนข้างสมบูรณ์ กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ ไม่ทราบนามผู้แต่ง มีท่อนหนึ่งกล่าวถึงสิ่งก่อสร้างในวัดอินทารามที่พระยาศรีเพ็ญสร้างขึ้นใหม่ว่า

⁶¹ ประภัสสร ชูวิเชียร, ศิลปะกรุงธนบุรี, 116-119.

“...ได้สร้างวัดอารามงามตำบล ประชาชนที่ไปได้วันทา
 มีพระปรางค์ฐานซุ้มอยู่มุมวัด ด้านสกัดหอไตรอยู่ซ้ายขวา
 มีเสาคู่หน้าวัดถัดกันมา บนเสาใส่รูปไอยราอัสตร
 ศาลาซ้ายขวายู่หน้าวัด ดูเคียงถัดอารามงามสอน
 มีถนนอยู่หน้าท่าคนจร นามกรเรียกวัดอินทาราม..”⁶²

บทกลอนข้างต้นบรรยายถึงสิ่งก่อสร้างในเขตพุทธาวาสเป็นหลัก และเผยข้อมูลว่าการเปรียญและวิหารด้านหน้าอุโบสถคือ หอไตรอยู่ซ้ายขวา (ของอุโบสถ) แสดงให้เห็นถึงวัดอุทิศประสงค์การสร้าง หรือหน้าที่การใช้งานในระยะแรกของอาคารทั้งสองหลัง แตกต่างจากธรรมเนียมการวางผังอาคารหลักในเขตพุทธาวาสของวัดที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่นิยมสร้างหอไตรในเขตสังฆาวาส กรณีสร้างอุโบสถเป็นประธานมักใช้วิหารและศาลาการเปรียญเป็นอาคารประกอบ อาจตั้งขนานข้าง หรือตั้งคู่ทางด้านหน้าของอาคารประธาน

⁶² วัชรญาณ, กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ, เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2565, เข้าถึงจาก <https://vajirayana.org/กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ/กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ. สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นของคนที่ขึ้นสูงรักษาสำเนาไว้>.

อุโบสถ

เป็นอาคารแบบแบบผสมระหว่างไทยประเพณีกับแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวคือยังคงรักษาองค์ประกอบโครงสร้างเครื่องหลังคาและหน้าบันแบบมีเครื่องลายอง ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ แบบไทยประเพณี แต่นำระบบโครงสร้างเสาทรงเหลี่ยมขนาดใหญ่ไม่ประดับบัวหัวเสา-คันทวยมารองรับชายคาเฉลี่ยงโดยรอบตามแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 52) ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบร่วมกับแบบพระราชนิยมในบรรดาวัดที่ขุนนางสร้างภายในย่านคลองบางหลวง ภายในประดิษฐาน “พระพุทธรชินวร” พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย กล่าวกันว่าพระยา-ศรีสหเทพ ชื่อพระพุทธรูปองค์ดังกล่าวจากพ่อค้าชุกทางเหนือที่ล่องผ่านมาขณะที่กำลังสร้างวัด⁶³

งานประดับตกแต่งอาคารมีสภาพสมบูรณ์ด้วยผ่านการบูรณะขึ้นใหม่ เฉพาะส่วนสำคัญที่โยงกับงานในระยะแรกสร้าง ได้แก่ งานประดับตกแต่งภายนอก คือลวดลายประดับหน้าบันจั่วตอนบนลงพื้นทองประดับกระจกลายดอกโบตั๋นก้านแย่ง หน้าจั่วดับล่างปิดทองลายลายดอกไม้ในกรอบราชวัติ และประดับช่อง

⁶³ สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล, ที่ระลึกในการทอดผ้ากฐินพระราชทาน ของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ณ วัดอินทาราม (ใต้) ตลาดพลู ธนบุรี กรุงเทพฯ,

หน้าต่าง 2 บาน รูปแบบการประดับข้างต้นเป็นแบบอย่างนิยมปรากฏอยู่ในงานช่างสมัยรัชกาลที่ 3⁶⁴ เชื่อว่าเป็นการบูรณะตามเค้าโครงการเดิมที่มีอยู่เดิม งานประดับตกแต่งภายใน เป็นจิตรกรรมฝาผนังลายแพงประเภทดอกโบตั๋นใบเทศก้านแย่งเต็มพื้นที่ผนัง และเสาร่วมในประธาน การประดับลายแพงประเภทดอกไม้ก้านแย่งเช่นนี้เป็นความนิยมปรากฏขึ้นหลายวัดที่สถาปนาและบูรณะในสมัยรัชกาลที่ 3 บานประตู-หน้าต่างด้านในเขียนภาพเทวดาทวารบาลอย่างไทย ส่วนด้านนอกเขียนลวดลายทองประเภทก้านแย่ง การประดับทั้งหมดอยู่ในสภาพสมบูรณ์เนื่องจากผ่านการซ่อมบูรณะใหม่ จึงปรากฏทั้งงานเขียนของเดิมและงานที่ทำขึ้นใหม่ให้เข้ากับงานเดิม

ภาพที่ 52 อุโบสถ วัดอินทารามวรวิหาร กรุงเทพฯ

⁶⁴ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างสมัยพระนั่งเกล้า (กรุงเทพฯ : มติชน, 2551),

รูปแบบพิเศษของอุโบสถวัดอินทารามคือ การประดับช่องหน้าต่างบนตลับางของหน้าบันอุโบสถ สัมพันธ์กับการประดับหน้าบันอุโบสถที่สร้างขึ้น หรือบูรณะใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3⁶⁵ เช่น อุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม ซึ่งพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่แทนอุโบสถเดิม (ปัจจุบันคือวิหาร) หลังเหตุการณ์ไฟไหม้วัด⁶⁶ อุโบสถวัดหงส์รัตนาราม และอุโบสถวัดชนะสงคราม⁶⁷ ซึ่งล้วนแต่เป็นวัดเก่าที่มีมาก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

การเจาะช่องหน้าต่างบนหน้าบันอาคารเป็นแบบอย่างเก่า มีปรากฏมาแล้วบนหน้าบันพระที่นั่งองค์สำคัญในพระบรมมหาราชวัง ที่มีประวัติการสร้างมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 อาทิ พระที่นั่งในหมู่พระมหาราชมณเฑียร พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท องค์หลังระบู่ในพระราชพงศาวดารว่ารัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นแทนพระที่นั่งอินทราภิเษกซึ่งถูกไฟไหม้

⁶⁵ สุริยา รัตนกุล และคณะ, พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร เล่ม 2 (นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550), 743.

⁶⁶ กรมศิลปากร, ตำนานวัดอุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา, พิมพ์ครั้งที่ 7 ในงานบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2530), 36

⁶⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (พระนคร : ศุภสภา, 2504), 143-144.

ให้สูงเท่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ในพระราชวังหลวงครั้งกรุงเก่า⁶⁸ แม้พระที่นั่งกลุ่มนี้จะผ่านการบูรณะเครื่องบนในสมัยรัชกาลที่ 3⁶⁹ แต่การเจาะช่องหน้าต่างเป็นผนังโครงสร้างหน้าบันอาคารจึงน่าจะเป็นของที่มีอยู่เดิม แสดงให้เห็นว่าการเจาะช่องหน้าต่างเป็นงานประดับแบบเก่าที่น่าจะสืบทอดจากสมัยอยุธยาไปสู่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยอาจมีความหมายเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ของเรือนชั้น (ปราสาท) ร่วมกับการซ้อนชั้นของหลังคาจั่วตามความหมายเดียวกัน⁷⁰

อนึ่ง ชุมสีมาวัดอินทาราม เป็นชุมทรงปราสาทยอดหลังคาจัตุรมุข ที่ส่วนหลังคาทำเป็นยอดเจดีย์ทรงเครื่อง คล้ายกับชุมสีมาอุโบสถวัดระฆังซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่นกัน ดังนั้นจึงน่าจะเป็นงานบูรณะตามรูปแบบเดิมซึ่งถือเป็นตัวอย่างที่ปรากฏไม่มากนัก โดยงานสร้างทั้ง 2 แห่งอาจเกี่ยวข้องกับแรงบันดาลใจต้นแบบจากแบบชุมสีมาทรงปราสาทจัตุรมุข 5 ยอดของอุโบสถ

⁶⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2503), 197-200.

⁶⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 6, 43, 45.

⁷⁰ สันติ เล็กสุขุม, ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2548), 29-30.

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเชื่อได้น่าจะเป็นรูปแบบเดิมตั้งแต่
งานสร้างในรัชกาลที่ 1

วิหารหอไตร

ภาพที่ 53 วิหารหอไตร (ทิศตะวันออก) วัดอินทารามวรวิหาร กรุงเทพฯ

เป็นอาคารแบบไทยประเพณีทรงโรง 2 หลังวางขนานข้าง
เยื้องไปทางด้านหน้าของอุโบสถ วิหารทิศตะวันออก ภายในมีการ
ก่อผนังอาคารและยกพื้นขึ้นอีกชั้นหนึ่ง มีประตูทางเข้า 4 ด้าน
พื้นที่ด้านในก่อแท่นไว้ตั้งพระไตรปิฎกสองฝั่ง และมีการปั้น
พระพุทธรูปแบบสุโขทัยประดิษฐานเพิ่มเติม ระหว่าง พ.ศ. 2494-
2529⁷¹ (ภาพที่ 53 และ 54) จากรูปแบบอาคารสอดคล้องกับ
ข้อมูลในเอกสารที่ระบุว่าสร้างเป็นวิหารหอไตร ซึ่งถือเป็นรูปแบบ
พิเศษเพราะปรากฏการสร้างหอไตรในรูปแบบวิหารอยู่บ้างในสมัย

⁷¹ ข้อความบนบานประตูดุวิหารหอไตรด้านใน เขียนโดยนายสงวน รักมิตร.

รัชกาลที่ 3 แต่ไม่เคยปรากฏใช้เป็นองค์ประกอบหลักร่วมกับอุโบสถ ในเขตพุทธาวาสมาก่อน ในปัจจุบันวิหารเป็นสถานที่จำศีลของผู้ช่วยเจ้าอาวาส ส่วนศาลาการเปรียญใช้งานในฐานะวิหารปฏิบัติธรรม วิหารทิศตะวันตก ตามเอกสารระบุว่าเป็นหอไตรด้วยเช่นกัน แต่วิหารหลังนี้ชำรุดมากและบูรณะขึ้นใหม่เกือบทั้งหลังตามโครงสร้างเดิม ส่วนลวดลายประดับภายนอกเป็นงานออกแบบใหม่ทั้งหมด ทางวัดเคยใช้เป็นศาลาการเปรียญมาก่อน เชื่อว่าในอดีตอาจเคยใช้เป็นสถานที่เล่าเรียนอ่านเขียนของภิกษุและฆราวาส สอดคล้องกับวิหารหอไตรที่เป็นสถานที่เก็บพระไตรปิฎกของวัด ซึ่งพระยาศรีสหเทพได้สร้างพระไตรปิฎกครบถ้วนบริบูรณ์ใส่ตู้พระธรรมมาถวายวัดด้วย⁷² อาจตั้งใจอุปถัมภ์วัดให้เป็นสถานศึกษาพระไตรปิฎกของภิกษุในย่านนี้ หรืออย่างน้อยเพื่อสนองศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ปัจจุบันเหลือหลักฐานคัมภีร์ใบลานจารที่ปรากฏนามท่านเป็นผู้สร้างบางส่วนเท่านั้น

ดังนั้นการสร้างวิหารหอไตรวัดอินทาราม อาจสะท้อนวัตถุประสงค์ผู้สร้างที่ต้องการอุปถัมภ์บำรุงศาสนาไว้ให้วัดมีบทบาทเป็นสถานที่เล่าเรียนของภิกษุสามเณร หากจริงตามเอกสารที่กล่าวว่าวิหารทิศใต้เป็นหอไตรด้วย รูปแบบพื้นที่ภายในที่แตกต่าง

⁷² วัชรญาณ, กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ.

อาจบอกถึงหน้าที่การใช้งานที่นอกเหนือจากการเก็บคัมภีร์ทางศาสนา

ภาพที่ 54 การก่อผนังและยกฐานภายในวิหารหอไตรทิศตะวันออก วัดอินทารามวรวิหาร

อนึ่ง อาคารทั้งสองหลังมีการเจาะช่องเว้ารูปวงโค้งยอดแหลมบนผนังด้านในอาคารจำนวนมาก ลักษณะดังกล่าวปรากฏเช่นกันบนผนังวิหาร (อุโบสถเก่า) วัดราชคฤห์ที่อยู่ใกล้กัน และอุโบสถ-วิหารบางแห่งในกรุงเทพฯ ย่านธนบุรี และนนทบุรี ซึ่งเป็นการประดับรูปแบบเก่าที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ลงมา⁷³ การปรากฏการเจาะช่องดังกล่าวในอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ของ

⁷³ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 216.

วัดอินทารามนี้จึงสะท้อนแนวคิดการออกก่อสร้างอาคารแบบ ประเพณีที่ให้ความสำคัญกับแบบงานช่างเก่าที่มีในพื้นที่มาปรับใช้ ทั้งที่รูปแบบดังกล่าวไม่ได้รับความนิยมแล้วในงานประเพณี สมัยรัชกาลที่ 3

ปรางค์บิวาร

รูปแบบจัดอยู่ในกลุ่มปรางค์ระยะหลังในสายวิวัฒนาการ ปรางค์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ดังปรากฏการทำองค์ประกอบ ส่วนฐานเชิงในผังแปดเหลี่ยมยึดสูงคล้ายห้องแปดเหลี่ยม มีการ เจาะช่องประดับเสาเป็นพื้นที่ว่างทะลุถึงกันโดยรอบแกนกลางด้าน ใน (ภาพที่ 55) ส่วนองค์ประกอบปรางค์ด้านบนเป็นรูปแบบ มาตรฐานทั่วไปในสมัยรัตนโกสินทร์เทียบกับรูปแบบปรางค์ที่มุม อุโบสถวัดเทพธิดารามฯ ซึ่งรัชกาลที่ 3 ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2379-2382⁷⁴ ปรางค์วัดนางชี และปรางค์วัดหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ปรางค์วัดอินทาราม มีการปรับรูปแบบให้สูงรับกับอุโบสถซึ่งมี ขนาดสูงใหญ่จึงยกฐานแปดเหลี่ยมสูงขึ้นอย่างมาก และมีรูปแบบ ต่างจากกลุ่มปรางค์ฐานแปดเหลี่ยมเจาะช่องทั่วไป โดยทำเป็นเสา

⁷⁴ กรมศิลปากร, *วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์*, จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องใน โอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและ ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2525), 290. ศักดิ์ชัย สายสิงห์, *งานช่างสมัยพระนั่งเกล้า*, 158.

ในสิ่งผังเหลี่ยมล้อมรอบแกนกลางด้านใน ซึ่งตั้งใจทำเป็นเรือนธาตุมี
การประดับช่องหน้าต่างหลอกซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อน⁷⁵

ภาพที่ 55 ปราสาทปฐวิหาร วัดอินทารามวรวิหาร กรุงเทพฯ

หมู่เจดีย์ทรงเครื่องและวิหารกุฎิ

อาคารกลุ่มนี้ตั้งบนฐานไพทีร่วมกันในตำแหน่งด้านหลัง
ของอุโบสถ (ภาพที่ 56) จังหวะการจัดวางอาคาร รวมถึงข้อมูล
จารึกบนผนังวิหารน้อยทิศตะวันตกระบุข้อความว่า “...ข้าพเจ้า
คุณนายขันทอง พระยาบริรักษ์จตุรงค์และคุณหญิง ได้บริจาคเงิน
ปฏิสังขรณ์วิหารหลังนี้ เป็นจำนวนเงิน ๑,๔๗๐ บาท เสร็จเมื่อเดือน

⁷⁵ สุริยา รัตนกุล และคณะ, พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร เล่ม 2
(นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550), 745.

๑๐ แรม ๑๒ (?) ค่ำ วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๘๓...” ปลายสมัยท่านเจ้าคุณพระทักษิณคณิศรเป็นเจ้าอาวาส (พ.ศ. 2448-2484)⁷⁶ เชื่อได้ว่า วิหารกุฏิสร้างขึ้นพร้อมกับหมู่เจดีย์มาแต่แรกสร้าง และเป็นสิ่งก่อสร้างเดิมที่มีอยู่การบูรณปฏิสังขรณ์วัดครั้งใหญ่ระหว่างรัชกาลที่ 5-6

รูปแบบของหมู่เจดีย์ทรงเครื่องไม่แตกต่างจากแบบมาตรฐานนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 ยกเว้นการเพิ่มฐานล่างสุดเป็นเอวชั้นประดับพลแบก⁷⁷ อาจเกี่ยวข้องกับต้นแบบสำคัญของงานประดับดังกล่าวมีอยู่ที่เจดีย์ทองในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ ซึ่งเชื่อกันว่าจะเป็นารประดับที่มีอยู่เดิมมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ก่อนจะมีการหุ้มทองพระเจดีย์และสร้างรูปยักษ์-มารแบกขึ้นใหม่ใน รัชกาลที่ 5⁷⁸

⁷⁶ สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล, **ที่ระลึกในการทอดผ้ากฐินพระราชทานของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ณ วัดอินทาราม (ใต้) ตลาดพลู ธนบุรี กรุงเทพฯ,** 84.

⁷⁷ พลแบกในปัจจุบันเป็นของทำขึ้นใหม่ทั้งหมด ตามร่องรอยปรักหักพังของพลแบกซึ่งเคยประดับอยู่เดิมในตำแหน่งดังกล่าว. สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล, **ที่ระลึกในการทอดผ้ากฐินพระราชทานของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ณ วัดอินทาราม (ใต้) ตลาดพลู ธนบุรี กรุงเทพฯ,** 91.

⁷⁸ สันติ เล็กสุขุม, **ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์,** 62-63.

ภาพที่ 56 หมู่เจดีย์ทรงเครื่องและวิหารกุฏิ วัดอินทารามวรวิหาร กรุงเทพฯ

งานพุทธศิลป์สำคัญคือการสร้างพระพุทธรูปและพระพุทธรูป พร้อมจิตรกรรมประกอบงานประติมากรรมที่อิงถึงสถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าเคยประทับภายในวิหารกุฏิทั้ง 4 หลัง ได้แก่ หลังที่ 1 และหลังที่ 4 นับจากทิศตะวันออก ประดิษฐานพระพุทธรูปปางไสยาสน์หันพระพักตร์เข้าหาเจดีย์องค์กลาง จิตรกรรมฝาผนังเขียนลายดอกโบตั๋นสลับใบไม้แทรกภาพสัตว์ที่มีความหมายมงคลคติจีน อาทิ ค้างคาวแดง ผีเสื้อ แมลงปอ จิน ผึ้ง ผีเสื้อตรงข้ามพระไสยาสน์ เขียนภาพเครื่องตั้งโดยใช้ “ก้ามปูม้วนขนาดใหญ่” เป็นแกนกลางภาพเกือบเต็มพื้นที่ห้องผนัง (ภาพที่ 57) การเขียนภาพเครื่องตั้งขนาดใหญ่สัมพันธ์กับจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถวัดภคินีนาถ ซึ่งรัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะขึ้นราว พ.ศ. 2374 และน่าจะเป็นแบบอย่างใหม่แก่งานจิตรกรรมฝาผนังในกลุ่มวัดที่ขุนนาง หรือคหบดีซ่อมสร้าง อาทิ อุโบสถวัดจันทาราม

อุโบสถวัดนาคนคร และวิหารกุฏิวัดอินทารามแห่งนี้ มีการตีความว่าสื่อถึงตอนพระพุทธเจ้าแสดงพุทธจริยวัตรในคันธกุฏี⁷⁹ อย่างไรก็ตามหากไม่ระบุเฉพาะเจาะจงพระพุทธรูปปางไสยาสน์อาจสัมพันธ์กับพุทธประวัติตอนปรินิพพาน โดยการประดับภาพเครื่องตั้งน่าจะเป็นเพียงสัญลักษณ์มงคลเช่นเดียวกับดอกไม้และสัญลักษณ์มงคลอื่น ๆ บนฝาผนังมากกว่าบทบาทการเป็นเครื่องเรือนจริง ๆ ซึ่งการเขียนภาพดอกกลอยแทรกสัญลักษณ์มงคลนี้อาจตั้งใจทำให้เข้ากันกับจิตรกรรมในห้องที่จะกล่าวถึงต่อไป อนึ่ง ปรากฏอักษรจีนบนภาพเครื่องตั้งในวิหารกุฏิทั้ง 2 หลังด้วย ส่วนที่อ่านได้เป็นบทกลอนสมัยราชวงศ์ถัง⁸⁰ และในวิหารกุฏิหลังที่ 4 ปรากฏอักษรจีน 5 อักษรบนโต๊ะขนาดเล็กกว่า “存光几道长”

⁷⁹ ลิริเดช วังกรานต์, “การศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมวิหารพระนอนปางสี่ไสยาสมัยคันธรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 4” หน้าจั่ว ว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย 13, ม.ค.-ธ.ค. 2559: 267, 273.

⁸⁰ กลุ่มอนุรักษ์จิตรกรรมและประติมากรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร, จิตรกรรมศิลปะแบบจีนภายในวิหารวัดอินทาราม, เข้าถึงเมื่อ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2561, เข้าถึงจาก <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1911437352237386&set=จิตรกรรมศิลปะแบบจีนภายในวิหารวัดอินทาราม-แขวงบางยี่เรือ-กรุงเทพมหานคร>

(ฉุน กวาง จี เต้า ฉาง) แปลว่า “วันเวลาที่ยังเหลืออยู่ เหลืออยู่อีก นานแค่ไหน”⁸¹

ภาพที่ 57 จิตรกรรมเครื่องตั้งบนก็ขนาดใหญ่ วิหารกุฏิหลังที่ 4 นับจากทิศตะวันออก
วัดอินทารามวรวิหาร กรุงเทพฯ

หลังที่ 3 นับจากทิศตะวันออก ประดิษฐานพระพุทธรูปปางถวายพระเพลิง (อัฐมีบูชา) ทำพระบาทยื่นออกจากหีบพระศพ มีประติมากรรมรูปพระมหากัสสปะและพระสาวกอีก 2 องค์ นั่งต่อแถวไว้พระบาทอยู่ มีภาพประกอบเป็นต้นไม้ที่มีกิ่งโน้มลงคล้ายภาพต้นสาละคู่ อาจสื่อเหตุการณ์ที่พระองค์ดับขันธปรินิพพาน (มหาปรินิพพานปรีวรรต) ต่อเนื่องถึงตอนถวายพระเพลิงที่เมืองกุสินารา (ธาดวิวัชนปรีวรรต) ผนังเบื้องพระบาทมีภาพภิกษุสาวก มีชื่อเขียนว่า สุภตะพิภุ ส่วนผนังตรงข้ามพระพุทธรูป

⁸¹ อริสรา บัณฑิตภิมย์, อาจารย์ประจำคณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยศิลปากร (แปล)

มีร่องรอยกลุ่มภาพสตรีและเด็ก ผนังภายในทุกด้านเขียนภาพ ดอกไม้ร่วง (ดอกไม้ทั้งช่อลงด้านล่าง) อาจสื่อถึงปาฏิหาริย์ใน พุทธประวัติตอนดังกล่าวดังปรากฏในคัมภีร์มหาปรินิพพานสูตร พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรคว่ามีดอกมณฑารพ และ ดอกไม้จากต้นสาละร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้อง พระศรีระของพระตถาคตเพื่อบูชาพระตถาคต จิตรกรรมของวิหาร กุฎีทั้ง 3 หลังนี้สะท้อนถึงการผสมผสานความคิดแบบไทยและ คติงานช่างจีนได้อย่างลงตัว (ภาพที่ 58)

ภาพที่ 58 พระพุทธรูปปางถวายพระเพลิง วิหารกุฎีหลังที่ 3 นับจากทิศตะวันออก
วัดอินทารามวรวิหาร กรุงเทพฯ

หลังที่ 2 นับจากทิศตะวันออก สร้างภูเขาจำลอง ประดิษฐานรอยพระพุทธบาท จิตรกรรมประกอบแตกต่างจากห้อง อื่น ๆ เป็นแนวไทยประเพณี แสดงฉากป่ามีสรรพสัตว์ สรรบว อาศรม และภาพผู้คน ทั้งนักบวชและชาวบ้าน กำลังเดินทางไปยัง ภูเขาจำลองประดิษฐานพระพุทธบาท ฉากด้านหลังพระพุทธบาท

เขียนเป็นมณฑปยอดปราสาท มีนักสิทธิ์เหาะนำดอกไม้มาบูชา (ภาพที่ 59) ชวนให้นึกถึงพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์ (สระบุรี) ซึ่งประดิษฐานอยู่ในมณฑปน้อย (บุษบก) สังเกตว่าจิตรกรรมห้องนี้มีสีมืดทึบน้ำตาลและเขียว มีการลงฝีแปรงหยาบและเขียนหน้าต่างบุคคลคร่าวๆ อาจผ่านการเขียนซ่อม และหากไม่ใช้งานเขียนใหม่ทั้งหมดอาจสะท้อนเรื่องคติการจำลองพระพุทธรูปบนยอดเขาสัจจพันธ์คีรี ซึ่งได้รับความนิยมในการเดินทางไปบูชามากยิ่งขึ้น ภายหลังจากการบูรณปฏิสังขรณ์ และบำรุงพระพุทธรูปบนเขาสัจจพันธ์ในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3⁸² อนึ่ง เป็นที่สังเกตว่าการสร้างพุทธศิลป์ของวัดอินทารามส่วนนี้มีคติที่สอดคล้องสัมพันธ์กับพุทธศิลป์วัดราชคฤห์ที่มีการก่อสร้างขึ้นก่อน อาจสะท้อนการแข่งขันดึงดูดผู้ศรัทธามายังพุทธาวาสวัดแห่งใหม่ของวัดผ่านปูชนียวัตถุสถานที่สมมติถึงสถานที่ที่ประพุกเจ้าเคยประทับตามพุทธประวัติ โดยรวบคติการเคารพบูชาที่อยู่ก่อนในย่านบางยี่เรือ ได้แก่ รอยพระพุทธรูป และพระปางถวายเพลิงรวมเข้าด้วย

⁸² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 157-158. นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชกุศลในรัชกาลที่ 3 พิมพ์ุลเกล้าถวายในการเสด็จดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดราชโอรสารามวรวิหาร 8 ต.ค. 2517, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : ห.สน.ไทยอนุเคราะห์ไทย, 2517), 36-37.

ภาพที่ 59 ภูเขาพระพุทธรูปจำลอง วิหารกุฏิหลังที่ 2 นับจากทิศตะวันออก
วัดอินทารามวรวิหาร กรุงเทพฯ

บรรณานุกรม

หนังสือ วิจัย และวิทยานิพนธ์

กรมการศาสนา. **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

กรมศิลปากร. **งานพระเมรุมาศ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์. จัดพิมพ์ชุดเกล้าถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 528.

_____. **ตำนานพระอารามหลวง. พิมพ์ครั้งที่ 9.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2563.

_____. **ตำนานวัดอุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา. พิมพ์ครั้งที่ 7** ในงานบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2530

_____. **ตำนานวัดอุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาและสมเด็จพระศรีสุลาไลย พระบรมราชชนนีพันปีหลวง.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรจัดพิมพ์, 2530.

_____. **ไตรภูมิภูมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์ในพระมหาธรรมราชาที่ 1.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2526.

_____. **ประวัติวัดอรุณราชวราราม.** กรุงเทพฯ : คณะสงฆ์วัดอรุณราชวราราม, 2521.

- _____ . พระพุทธรูปสำคัญ. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2543.
- _____ . พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2534.
- _____ . วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์. จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาส สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2525.
- _____ . ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4: วัดสำคัญ กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525.
- กิตติพงษ์ บุญเกิด. “การศึกษาคติภูมิจักรวาลในงานสถาปัตยกรรมในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : กรณีศึกษาสถาปัตยกรรม พระอารามหลวงในเขตกรุงเทพมหานคร.” รายงานการศึกษา เฉพาะตัวบุคคล ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพงศาวดารฉบับ พระราชหัตถเลขา เล่ม 2. กรุงเทพฯ :กรมศิลปากร, 2535.
- โชติ กัลยาณมิตร. "สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม." ลักษณะไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2524.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้ายา. สารานุกรมสยาม เล่ม 6 (ภาค 26-32) รวมพิมพ์จากหนังสืออนุสรณ์ผู้วายชนม์ (10 เล่มชุด). นนทบุรี : บริษัทพิมพ์ดี, 2563.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 6** รวมพิมพ์
จากหนังสืออนุสรณ์ผู้วายชนม์(10 เล่มชุด). นนทบุรี : ต้นฉบับ,
2563.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 9**. รวม
พิมพ์จากหนังสืออนุสรณ์ผู้วายชนม์(10 เล่มชุด). นนทบุรี :
ต้นฉบับ, 2563.

ทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิปติ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. พระนคร : คุรุสภา, 2503.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**. พระนคร :
คุรุสภา, 2504.

นายมี มหาดเล็ก. **กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พระราชกุศลในรัชกาลที่ 3 พิมพ์มูลเกล้า
ถวายในการเสด็จดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ
วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร 8 ต.ค. 2517. พิมพ์ครั้งที่ 4.
กรุงเทพฯ : ห.ส.น.ไทยอนุเคราะห์ไทย, 2517.

ประภัสสร ซูวิเชียร. **วัดร้างในบางกอก**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2559.

_____. **ศิลปะกรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2562.

_____. **อยุธยาในย่านกรุงเทพ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง**.
กรุงเทพฯ : มติชน, 2561.

ประยูร อุลุชาฎะ. **ครุคงแป๊ะและครุทองอยู่ : สองจิตรกรเอกแห่งยุคทอง
ของศิลปจิตรกรรมรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ,
2530.

พระประสิทธิวิริยคุณ, เรียบเรียง. **ประวัติวัดดุสิตาราม**. กรุงเทพฯ : ห้าง
หุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2502.

ยี่ม ปั่นทยากร. **ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ :
สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2523.

วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา. **แผ่นดินพระนั่งเกล้า**. พันเอก นิจ ทองโสภิตแปล.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530.

วัชรฯ คลายนาทร. “งานวิจัยเรื่องชุมชนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา: กรณีศึกษา
ชุมชนเมืองของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.” คณะ
มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏบ้านสมเด็จ
เจ้าพระยา, 2542 (เอกสารอัดสำเนา).

ศรีนิล น้อยบุญแนว, บรรณาธิการ. **พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับ
หมอบรัดเล**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : สามลดา, 2554.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. **งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2551.

- _____ . งานวิจัย เรื่อง พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิศิลปะชั้นสูงในงานช่างไทย : แบบอย่างศิลปะ คติ และเทคนิคการสร้าง ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัย จาก หน่วยงานสนับสนุนทุนวิจัย ได้แก่ หน่วยบริหารและจัดการทุนด้านการพัฒนากำลังคนและด้านการพัฒนาสถาบันอุดมศึกษา การวิจัย และการสร้างนวัตกรรม (บพค.) (สอวช.) ประจำปีงบประมาณ 2563.
- _____ . พระพุทธรูปในประเทศไทย รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย. กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2556.
- _____ . พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2556.
- สันติ เล็กสุขุม. ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2548.
- _____ . ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, 2544.
- สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล. ที่ระลึกในการทอดผ้ากฐินพระราชทานของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ณ วัดอินทาราม (ใต้) ตลาดพลู ธนบุรี กรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ : สลากกินแบ่งรัฐบาล, 2522.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. สมุดภาพไตรภูมิบูรณฉบับกรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : ยูไนเตดโปรดักชั่น, 2525.

สำนักพระราชเลขานุการ. หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2537.

สุริยา รัตนกุล, คุณหญิง. พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร เล่ม 1. นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550.

สุริยา รัตนกุล และคณะ. พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร เล่ม 2. นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550.

ส.พลายน้อย. แม่น้ำลำคลอง. กรุงเทพฯ : มติชน, 2555.

หนูมาน กรรมฐาน, บรรณาธิการ. พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จดหมายรายวันทัพ อภินิหารบุรุษ และเอกสารอื่น. กรุงเทพฯ : สามลดาการพิมพ์, 2551.

บทความ

สิริเดช วังกรานต์. “การศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมวิหารพระนอนปางสี่ไสยาสมัยต้นรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลที่ 4.” หน้าจั่ว ว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย 13, (มกราคม - ธันวาคม 2559): 260-295.

_____. “การเปลี่ยนแปลงและความหมายของภูเขาจำลองวัดราชคฤห์ธนบุรี.” หน้าจั่ว ว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย 17, 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม 2563): 192-237.

เอกสารชั้นต้น

“ปฏิสังขรณ์วัดอินทาราม กรุงเทพฯ (4-6 พฤศจิกายน 128).” เอกสารกรม
 ราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ. ศ.6/31 (อ).
 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เว็บไซต์

กรมศิลปากร, กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์. การสำรวจจารึก
 วัดราชคฤห์. เข้าถึงเมื่อ 1 ตุลาคม 2565. เข้าถึงได้จาก
<https://www.finearts.go.th/promotion/view/21359>-การ
 สำรวจจารึกวัดราชคฤห์วรวิหาร

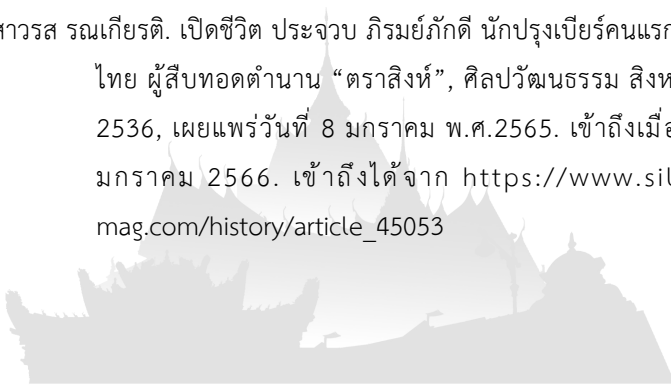
กลุ่มอนุรักษ์จิตรกรรมและประติมากรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
 เข้าถึงเมื่อ 18 พฤศจิกายน 2561. เข้าถึงได้จาก
https://web.facebook.com/photo/?fbid=1911437352237386&set=จิตรกรรมศิลปะแบบจีนภายในวิหารวัดอินทาราม-แขวงบางยี่เรือ-กรุงเทพมหานคร&_rdc=1&_rdr

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา และ นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้า
 ฟ้ากรมพระยา. **สาส์นสมเด็จพระนร** : องค์การค้าของคุรุสภา,
 2505. เข้าถึงเมื่อ 22 มกราคม 2565. เข้าถึงได้จาก
<https://vajirayana.org/สาส์นสมเด็จพระพุทธศักราช-๒๔๘๔/กุมภาพันธ์-วันที่๑๑-กุมภาพันธ์-พศ-๒๔๘๔-น>

วัชรญาณ. กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ. เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2565.
เข้าถึงได้จาก <https://vajirayana.org/กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ/กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ>

_____. วรรณคดี เจ้าพระยาพระคลัง (หน). เข้าถึงเมื่อ 1 ตุลาคม 2565.
เข้าถึงได้จาก <https://vajirayana.org/วรรณคดี-เจ้าพระยาพระคลัง-หน/กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์>

เสาวรส รณเกียรติ. เปิดชีวิต ประจวบ ภิรมย์ภักดี นักปราชญ์คนแรกของ
ไทย ผู้สืบทอดตำนาน “ตราสิงห์”, ศิลปวัฒนธรรม สิงหาคม
2536, เผยแพร่วันที่ 8 มกราคม พ.ศ.2565. เข้าถึงเมื่อ 30
มกราคม 2566. เข้าถึงได้จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_45053

ส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย เรื่อง กรุงเทพมหานคร ศูนย์กลางงานช่างแห่งแผ่นดิน:
ศิลปกรรมกับการอนุรักษ์และพัฒนาเพื่อเพิ่มคุณค่ามรดกวัฒนธรรมของชาติ

ทุนส่งเสริมกลุ่มวิจัย (แมธีวิจัยอาวุโส) วช.

ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ

พ.ศ. 2563

กรุงเทพมหานคร ศูนย์กลางงานช่างแห่งแผ่นดิน
ทุนส่งเสริมกลุ่มวิจัย (แมธีวิจัยอาวุโส) ศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์

